

Fyrtio år senare

Om bebyggelsens förändring och kulturhistorisk byggnadsinventering och värdering i backspegl

Carina Carlsson och Linda Grey
Västarvet Kulturmiljö 2015

Fyrtio år senare

Om bebyggelsens förändring och kulturhistorisk
byggnadsinventering och värdering i backspegeln

Carina Carlsson och Linda Grey

Västarvet Kulturmiljö 2015

Författare Carina Carlsson och Linda Grey
Grafisk form Gabriella Kalmar
Layout och teknisk redigering Gabriella Kalmar
Omslagsbilder Foton - se bildförteckning längst bak i rapporten
Tryck Bording AB, Borås 2015

Västarvet
Vänerparken 13
462 35 Vänersborg
tel. 0521-26 41 50, fax 0521-27 50 19
www.vastarvet.se

Förord

I denna studie har bebyggelsens förändring sedan 1970-talet studerats på fyra platser i Västra Götalands län. Till grund för undersökningen ligger det tidiga 1970-talets byggnadsinventeringar med fotografier. Projektet har pågått under perioden 2013–2015 och har bedrivits av Västarvet i samarbete med Göteborgs universitet, med hjälp av forsknings- och utvecklingsanslag från Riksantikvarieämbetet (RAÄ).

Studien har utförts av Carina Carlsson och Linda Grey vid Västarvet. Ulrich Lange, Institutionen för Kulturvård vid Göteborgs universitet, har varit projektledare. Han har tillsammans med Marie Odenbring Widmark, Västarvet, utgjort projektets styrgrupp. En referensgrupp med representanter från Västarvet, Göteborgs universitet och Länsstyrelsen Västra Götaland har varit knuten till projektet. Marie Odenbring Widmark och Ulrich Lange har även bidragit med texter i det inledande kapitlet.

Vi vill rikta ett stort tack till följande personer, som hjälpt oss under arbetets gång:

Lennart Andersson och Micael Eriksson på Kulturlagret i Vänersborg, som tagit fram arkivmaterial.

Katarina Kähre på Lödöse museum, som gjort kartorna till rapporten.

Johannes Daun, Institutionen för historiska studier, Göteborgs universitet, som gett oss råd angående statistik.

Tomas M. Larsson och Kaj Bergman som svarat på frågor om hur de inventerade i de studerade områdena på 1970-talet.

Kommunala tjänstemän från respektive kommun, *Magnus Wängblad, Gunilla Pettersson, Ann Stockzelius, Jonas Yngström, Sabina Talavanic, Åke Mökander och Eva Karlsson, som ställt upp på intervjuer.*

Referensgruppen, bestående av *Karin Lundberg, Anni Bergström och Lars Bergström från Västarvet samt Ann-Katrin Larsson från Länsstyrelsen Västra Götaland, som givit oss nyttig feedback under arbetets gång.*

Studenter från institutionen för kulturvård vid *Göteborgs universitet, Ligia Smedberg, Julia Chirokova, Sara Borgesjö och Linn Hermansson, som tagit fram material till fallstudierna.*

Deltagarna på seminariet 26–27 november 2013, som kommit med förslag och idéer.

Carina Carlsson och Linda Grey Floda den 4 december 2015

Innehåll

Förord.....	3
Inledning.....	6
Bakgrund.....	6
Problemformulering.....	6
<i>Till stöd för en god byggnadsvård</i>	6
Frågeställningar.....	7
Syfte.....	8
Tidigare forskning.....	8
Metod.....	10
<i>Totalinventering på nytt - avgränsning</i>	10
<i>Selektiv inventering</i>	13
<i>Kvantifiering av förändring</i>	13
<i>Intervjuer</i>	14
Begrepp och definitioner.....	14
<i>Vad räknas som en byggnad?</i>	14
Material.....	15
<i>Källmaterialets tillkortakommanden</i>	15
Fyrtio år av förändring.....	16
Det tidiga 1970-talets byggnadsinventeringar.....	16
<i>Bakgrund</i>	16
<i>Arbetsmetod</i>	17
<i>Datering och värdering</i>	18
<i>När rapporterna var klara</i>	19
Vad har hänt med bebyggelsen sedan 1970-talet?.....	20
<i>Historiskt sammanhang</i>	21
<i>Grad av förändring</i>	22
<i>Vilka förändringar har skett?</i>	23
<i>Bebyggelse som försvunnit sedan 1970-talets byggnadsinventeringar</i>	34
<i>Bebyggelse som tillkommit sedan 1970-talets byggnadsinventeringar</i>	45
<i>Om byggnadstyper då och nu</i>	50
<i>Hur har den kulturhistoriskt värdefulla bebyggelsen förändrats?</i>	51
Förändring utifrån stadsarkitekternas och planerarnas perspektiv.....	55
<i>Synen på 1970-talets byggnadsinventeringar</i>	55
<i>Möjliga orsaker till förändring</i>	58
Fallstudier.....	63
<i>Fall A, Ulricehamn</i>	63
<i>Fall B, Ulricehamn</i>	64
<i>Fall C, Ulricehamn</i>	65
<i>Fall D, Vänersborg</i>	65
<i>Reflektioner kring fallstudierna</i>	67

Diskussion och slutsatser	68
Några ord om ordet förändring	68
Tendenser	69
<i>En stark postmodernism</i>	69
<i>Från butik till bostad</i>	69
Bevarandet av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse	69
<i>Ju högre kulturhistoriskt värde, desto högre chans till bevarande?</i>	69
<i>Kulturhistoriskt värdefull bebyggelse utanför planlagt område</i>	70
Reflektioner kring de tidiga inventeringarna	70
Vikten av förnyade informationsinsatser	71
Synpunkter från stadsarkitekter och stadsplanerare	71
Synpunkter på studiens upplägg	72
<i>Vad döljer sig bakom siffrorna?</i>	72
<i>Studien väcker frågor</i>	72
Sammanfattning	72
Källförteckning	74
Tryckta källor	74
<i>Tidningar och tidskrifter</i>	75
Otryckta källor	75
<i>Arkivalier</i>	75
<i>Personlig kommunikation</i>	75
<i>Webbsidor och rapporter som endast finns i digital form</i>	76
Bildförteckning	77
Fotografier och illustrationer	77
Bilaga	77

Inledning

Bakgrund

Västarvet och dess föregångare har under lång tid arbetat med systematisk kunskapsuppbyggnad kring bebyggelse i Västra Götaland. Bland annat utförde det som tidigare hette Älvsborgs länsmuseum byggnadsinventeringar från år 1969. Under det första årtiondet användes den så kallade totalinventeringsmetoden, det vill säga att all bebyggelse inventerades med blankett och foto. Av kostnadsskäl övergick man sedan till selektiva inventeringar vilket innebar att endast ett urval av bebyggelsen inventerades. Oavsett vilken metod som användes innebar slutresultatet en värdering, där bebyggelse med kulturhistoriska värden valdes ut och presenterades i en rapport. Projekten genomfördes på uppdrag av, och i samverkan med, berörd kommun som önskade få underlagsmaterial för sin planeringsverksamhet.

Inventeringarna utgör ett unikt arbetsredskap men har med tiden också blivit ett historiskt källmaterial som numera besitter ett eget kulturhistoriskt värde som tidsdokument. Efter fyrtio år kan ett historiskt perspektiv läggas på det insamlade materialet. Genom att använda framförallt fotografierna som utgångspunkt för en uppföljning av vad som hänt med bebyggelsen sedan 1970-talet, med eller utan kulturhistoriska värden, tydliggör vi resultatet av de förändringar som skett över tid. Intressant i sammanhanget är följande citat ur förslag till riktlinjer för byggnadsinventering som skrevs 1971:

»Målsättningen för byggnadsinventeringen måste alltså vara att redovisa samtliga byggnader oavsett ålder och ursprung i sådan form att inventeringsmaterialet är bearbetningsbart även i framtiden.«¹

Det fanns alltså redan från början en uttalad tanke om inventeringarnas framtida användbarhet.

Idag saknas systematisk information om hur bebyggelsen har förändrats under de senaste årtiondena. Det fattas också kunskap om i vilken utsträckning de byggnadsinventeringar som gjordes på 1970-talet haft betydelse för graden av förändring. Med hjälp av det inventeringsmaterial som sammanställdes under 1970-talet – och metoden refotografering – är det möjligt att sätta siffror på de förändringar som skett sedan dess. Kvantifierbara fakta ger en fördjupad insikt om kulturmiljöernas tillstånd. De kan också sättas i relation

till hållbar samhällsutveckling och bidra till diskussionen bland de aktörer som på olika sätt påverkar kulturarvet och samhällsutvecklingen. Källmaterialet ger också möjlighet att belysa kulturmiljöarbetets praktik och studera kulturmiljövårdens nutidshistoria och yrkesutövning.

Kulturarvsarbetet på central, regional och lokal nivå är beroende av att kunskap om kulturarvet byggs och förmedlas, att nya arbetsmetoder och inventeringsinstrument utvecklas och att samverkan sker kring frågor som rör människors livsmiljöer och framtidens hållbara samhälle.² Den nu genomförda studien vill ge ett värdefullt inspel i detta arbete.

Problemformulering

Äldre byggnader är idag attraktiva på bostadsmarknaden. Drömmar byggs upp av bok- och tidningsförlag som lockar sinnerna med reportage och bilder av det stora lantköket, de trasmattetäckta golvtilljorna, de oljemålade pärlspontpanelerna och av solen som silar in genom de spröjsade fönstren. Intresset för äldre byggnadstraditioner och inredningar har nog aldrig varit så stort som det är idag i breda folklager. Men intresset för äldre byggnadskultur motsvaras inte i verklighetens landsbygd och stadsmiljöer, det kommer läsaren snart att bli varse. Förändringarna av husens *exteriörer* har istället till stor del handlat om något helt annat, där äldre material och former bytts ut mot något som inte alls återfinns i heminredningsmagasinen. Under de senaste decennierna har en genom historien aldrig tidigare skådad god privatekonomi, i kombination med bland annat energibesparingskrav och en stark byggindustri, givit upphov till de förändringar som rapporten visar.

Till stöd för en god byggnadsvård

Det lagstadgade system som vi har i Sverige för att upprätthålla en god byggd miljö skall tillvarata äldre kvaliteter, ta hänsyn till kulturhistoriska värden och till viss del till estetik, liksom till goda material och till allmän hållbarhet. Plan- och bygglagen lägger ansvar på den enskilde medborgaren och på kommunernas politiker och tjänstemän.

Det finns också en etablerad kulturmiljövårdsorganisation som bland annat ska kunna ge råd till den en-

¹ Rentzhog, s 4.

² Lange s 146 ff

skilde. Många kommuner har egna byggnadsantikvarier med god kompetens, på museer finns samlad kunskap om äldre byggnadstraditioner och byggande samt antikvarier som kan hjälpa till att förmedla denna och ge råd till kommuner och enskilda. På länsstyrelsen finns också en stor antikvarisk kompetens som ska ansvara för, samt utöva den regionala statliga kulturmiljövården. Detta innebär handläggning enligt kulturmiljölagen samt bidragsgivning till kulturhistoriskt värdefulla miljöer. Länsstyrelsen hanterar även överklaganden av planer, bygglov med mera.

Vi lever idag under ett offentligt samhällssystem, där framförallt kunskapsmyndigheter fått släppa sina tidigare expertfunktioner till förmån för att arbeta med mål och strategier och uppföljning av dessa. Detta gäller även Riksantikvarieämbetet som tidigare byggde upp egen kunskap och i egen regi utarbetade information om bebyggelsen, till exempel historiska kunskapsverk, handböcker och informationsmaterial till hantverkare och privatpersoner, och därutöver i mån av tid och möjlighet gav råd till alla som behövde dem. Idag har detta arbete regionaliserats till länsstyrelser, länsmuseer och kommuner. Dessutom har det även uppstått en marknad för privata aktörer inom den antikvariska verksamheten. Det är helt enkelt inte långt till antikvarisk service för den enskilde.

Rapporten visar på en del goda exempel på byggnadsvård, men överlag ger den en kanske nedslående bild av bebyggelsens förändring. Vad är det som gör att de äldre hållbara materialen rivs ned och kastas bort, varför duger inte former och formelement från förr? Varför får ett hus inte representera sig själv och sin tillkomsttid?

Kulturmiljövårdens organisation genomgick kring sekelskiftet 2000 också en ideologisk förändring där statens och länens experter inte ensamma skulle styra var statliga och kommunala insatser hamnade. Besluten skulle istället ske i samarbete med enskilda människor i de bygder där insatser planerades. Plan- och bygglagens samrådsplikt skulle därmed få sin motsvarighet inom kulturmiljövården, men hur skulle det gå till? Under parollen Agenda Kulturarv initierades stora projekt, bland annat inom städernas miljonprogramsområden, för att ge medborgarna information om sitt område och framför allt ge dem möjlighet att agera i sin egen närmiljö. Enskilda medborgare, intresseorganisationer och företag skulle öppna sina byggnader för allmänheten och informera om den bebyggda miljön, åtminstone en dag varje år. På så sätt skulle människorna

få upp ögonen för sina landskap, sina bostadsområden och byggnadsmiljöer, samla sig i intressegrupper och själva bli folkbildade byggnadsvårdare.

Den absolut viktigaste delen i denna omställning handlade om information och medborgarinflytande. Rapporten visar dock på en allvarlig orsak till de negativa förändringar som vi pekar på – informationen om kulturvärdena är dåligt spridd bland fastighetsägare och beslutsfattare. Hur ska någon kunna agera som byggnadsvårdare vid en renovering om personen i fråga inte ens är medveten om att huset har utpekade kulturhistoriska värden, och ej heller får informationen om dessa värden av dem som besitter kunskapen? Till detta problem hör ett självkritiskt konstaterande om att det idag arbetar mångfald fler antikvarier vid länsstyrelser, museer, kommuner och i den privata sektorn än vad det gjorde för fyrtio år sedan. Kommer dessa verkligen till nytta?

Frågeställningar

Följande frågeställningar är centrala i denna studie:

- Hur stora förändringar har bebyggelsen genomgått i de fyra studerade områdena sedan 1970-talets början?
  - Finns det någon skillnad i förändringsgrad mellan stadsbebyggelsens gatu- respektive gårdsfasader?
  - Hur förhåller sig de kulturhistoriskt utvärderade byggnaderna i relation till de som inte utvärderades, gällande graden av förändring?
- Hur många byggnader har försvunnit, och vilken byggnadskategori tillhör de?
- Hur många byggnader har tillkommit, och vilken byggnadskategori tillhör de?
- Hur gick det till när bebyggelsen inventerades och värderades på 1970-talet?
- Hur har de kulturhistoriska inventeringarna kommit till användning i kommunernas

arbete med att värna den kulturhistoriskt värdefulla bebyggelsen?

- I vilken mån är de kulturvärden som utpekades i 1970-talets byggnadsinventeringar kända bland fastighetsägare?

Det ingår inte i det huvudsakliga syftet att utröna orsakerna till den förändring som skett. Med hjälp av intervjuer från stadsarkitekter och stadsplanerare, där de fått ge sin bild av varför bebyggelsen förändras, har vi dock nosat på svaret. Dessutom har ett antal fallstudier gjorts för att i någon mening spegla synen på kulturhistoriskt utvärderad bebyggelse och skyddet av den, under den senaste fyrtioårsperioden.

Syfte

Syftet med denna studie är att undersöka förändringar av bebyggelsen under perioden 1970 till 2013. Detta görs med hjälp av det fotografiska materialet i byggnadsinventeringar från cirka 1970 som en jämförande undersökning på några utvalda platser. Genom att jämföra äldre fotografier med nytagna kan olika förändringsprocesser fångas upp. Bilderna blir en pedagogisk illustration av konsekvenserna av dessa processer. Jämförelsen synliggör förändringar i kulturmiljöerna, och i förlängningen även effekten av äldre kulturmiljöunderlag.

Genom kvantifierbara data och generella slutsatser kring förändringar blir studien intressant för utvecklingen av arbetet med kulturmiljöövervakning och -värdering. Slutsatserna kan användas som inspel i diskussionen om hur framtida kulturmiljöunderlag ska tas fram, formuleras och förankras.

Tidigare forskning

För studien kan man se tre olika huvudingångar som är intressanta. Dels forskning kring inventeringsmetoder och hur inventeringsmaterial har använts i forskningssammanhang, dels forskning kring värderingsfrågor, och slutligen forskning kring kulturmiljövärdens kunskapsunderlag. Följande sammanställning kan betraktas som en översikt av forskningsläget på området.

Det äldsta inventeringsmaterialet som bör nämnas här är de två nationella bokverken *Svenska gods och gårdar* och *Sveriges bebyggelse* vilka tillkom på privat initiativ och som skrevs under en längre period. Böckerna i

serien *Svenska gods och gårdar*, utkom i knappt femtio volymer mellan 1935 och 1949. I varje volym behandlas ett län, landskap eller del av någotdera. De innehåller översiktliga artiklar, kortare sockenbeskrivningar samt presentationer av jordbruksfastigheter. Uppskattningsvis beskrivs cirka 400 000 byggnader, bostadshus och uthus. *Sveriges bebyggelse* kan sägas vara en fortsättning på ovan nämnda verk, då samma bokförlag även låg bakom denna. Den stora skillnaden ligger dels i omfattningen – *Sveriges bebyggelse* skulle även inkludera urbana miljöer – dels i resultatet, av 400 planerade volymer utkom endast 52. De publicerades mellan 1946 och 1966. Bokverkens användbarhet har behandlats av Ulrich Lange i ett par artiklar i tidskriften *RIG*, där han diskuterar och visar på deras källvärde och potential kring frågan att dra kvalitet ur kvantitet.³

Systematisk inventering av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse påbörjades i slutet av 1960-talet och hänger samman med den fysiska riksplaneringens framväxt. Många läns museer har genom åren arbetat med denna typ av inventeringar, totala eller selektiva. I Älvsborgs län påbörjades denna verksamhet 1969. Tillförlitligheten och det vetenskapliga källvärdet hos detta byggnadsinventeringsmaterial har studerats i flera sammanhang. I Västsverige genomfördes på 1990-talet ett omfattande arbete vid läns museerna i samverkan med Chalmers och Göteborgs universitet. Ett flertal seminarier hölls och med medel från RAÄ formulerades ett forskningsprogram på temat *Hustyper i Väst*. Avsikten var att göra synteser och erhålla ny kunskap ur det omfattande inventeringsmaterial som producerats vid museerna under 1970- och 80-talen. Projektet innebar också samverkan med RAÄ i utvecklandet av det som senare kom att bli Bebyggelseregistret. Studierna visade att inventeringsmaterialet har brister när det gäller källvärde för vetenskapliga studier avseende exempelvis bebyggelsehistorisk kategorisering och typologisering. Arbetsmetoden kritiserades också för att visa på ett fasadarv snarare än ett kulturarv. I *Kulturmiljöverksamhet i kris* framhålls det att jämfört med »äldre etnologiska dokumentationer finner vi yta utan djup, skal utan innehåll, hus utan liv och verksamheter«.⁴

Fotomaterialet är emellertid i sig av stort värde för bebyggelseforskningen och inte minst i den dagliga

3 Lange, s. 138–150

4 Hallin, s. 21.

handläggningen inom kulturmiljöverksamheten. Den nu genomförda studien använder sig inte av materialet på det sätt som planerades inom Hustyper i Väst utan fokuserar istället på förändringsperspektivet i sig, och framförallt på jämförelsen med dagens miljöer.

I sammanhanget bör också forskningsrapporten *Byggnadstraditioner på den svenska landsbygden* framhållas. Där var inventeringsmaterial från sex landskap och tjugo socknar utgångspunkt för en bebyggelsehistorisk studie.⁵

Bebyggelseregistret (BEER), RAÄ:s öppna databas för »att söka information omvårt byggda kulturarv«, har sedan starten på 1990-talet successivt byggts ut med information om landets bebyggelse.

En intressant uppföljning av ett inventeringsmaterial gjordes inom ramen för projektet *Svenska bilder – I Anna och Ferdinand Bobergs fotspår – efter hundra år*.⁶ På 1910-talet åkte makarna Boberg runt i Sverige och dokumenterade den bebyggelse som de trodde skulle försvinna under trycket av modernisering, urbanisering och industrialisering. Arbetet resulterade i 3 050 blyertsteckningar varav en dryg tredjedel användes som förlaga till planschverket *Svenska bilder från 1900-talets början*. År 2005 startade projektet i form av en rikstäckande inventering med bas på Blekinge tekniska högskola. På en hemsida presenterades alla teckningarna och allmänheten inbjöds att hjälpa till att ge sig ut och leta och fotografera.⁷ Med tiden har sammanlagt över 2 600 objekt (av 3 026) blivit återinventerade, det vill säga 86 procent av alla avtecknade objekt. Över 200 personer medverkade i inventeringsarbetet!

En uppföljande studie av byggnadsinventeringsmaterial berör frågeställningar kring värdering av bebyggelsen, kulturmiljön samt den antikvariska yrkesrollen. Här finns intressant forskning att förhålla sig till. Främst bör Krister Olsson nämnas, som i sin avhandling *Från bevarande till skapande av värde* (2003) tar upp frågan kring balansen mellan kulturhistoriskt bevarande och andra intressen i samhällsplaneringen. Han ställer frågor kring vad som konstituerar det byggda kulturarvet och kring värdet av bevarande i ett kort och långt perspektiv. Han diskuterar också ansvarsfördelningen mellan olika privata och offentliga aktörer. Syftet är

att bidra till kunskapen om olika aktörers värdering av kulturmiljön och hur denna kunskap kan användas i samhällsplaneringen.

Agnet Thornberg Knutsson presenterar i sin doktorsavhandling *Byggnadsminnen – Principer och praktik* från 2007, perspektiv på hur kulturhistorisk värdering inom ramen för en antikvarisk praktik präglar urvalet av byggnadsminnen. Hon syftar i avhandlingen till att utvärdera och diskutera utfallet av den offentliga kulturmiljövårdens målsättning för byggnadsminnespraktiken utifrån ett antal grundförutsättningar där värderingens betydelse för urvalet är av väsentlig natur.

En intressant metod för att på ett systematiskt sätt försöka mäta förändring är *Operation Kungsörn*. År 2003 genomfördes en undersökning av bebyggelsemiljöers förändring i Malmö. För att på ett förhållandevis snabbt och enkelt vis kunna göra mätningar av förändringar utvecklades en kvantitativ mätmetod med utgångspunkt från naturvetenskaplig metodik. Denna metod, som döptes till Kungsörnsmetoden, gjorde det möjligt att få fram nyckeltal på ett sätt som mer påminner om naturvårdens än kulturmiljövårdens sätt att arbeta. Metoden gick ut på att poängsätta byggnader, byggnadsdel för byggnadsdel, efter hur välbevarade de var i förhållande till ursprunget. Resultatet publicerades i rapporten *Malmö – den halverade staden* och väckte mycket uppmärksamhet. Metoden vidareutvecklades sedan inom ramen för miljömålsarbetet. Syftet var då att testa och utveckla Kungsörnsmetoden för att göra den generellt användbar i olika sorters miljöer. Resultatet presenterades i rapporten *Miljömålsprojektet 'Operation Kungsörn' Utvärdering och utveckling av en indikator för mätning av bebyggelsemiljöers förändringar*.

På 1990-talet deltog RAÄ i uppföljningen av Livsmedelspolitikens miljöeffekter, det så kallade LIM-projektet. Projektet, som endast rör jordbrukets (själva produktionens) bebyggelse, genererade ett översiktligt inventeringsmaterial som finns tillgängligt genom RAÄ:s rapporter. Bland annat lyfts jordbrukets bebyggelse som uttryck för kulturvärden i landskapet fram. LIM-projektet berörde hela landets aktiva jordbruk, men utgörs också av en mer detaljerad inventering av tjugo referensområden. I dessa områden har bebyggelsen inventerats noggrant och samtliga uppgifter har också kvantifierats. En uppföljning och sammanställning av uppgifter för dessa referensområden gjordes i *Förändringar i jordbrukets byggnadsbestånd* (1997), i vilken bland annat förändringar i byggnadsbeståndet presenteras.

5 Lindström, Rentzhog, Raihle

6 Nyström

7 <http://www.bth.se/tks/ferdinand.nsf>

På uppdrag av Kulturmiljöenheten vid Länsstyrelsen i Västra Götaland genomförde Institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet, en undersökning kring möjligheterna att i praktiskt bevarandearbete dra nytta av kvantitativa metoder motsvarande naturvårdens »rödlistning«.⁸ Syftet med projektet var att undersöka och beskriva de huvudsakliga skillnaderna mellan ett så kallat *traditionellt kulturvetenskapligt tillvägagångssätt* vid listning av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse, och en *kvantitativ metodik* som motsvarar naturvårdens rödlistning av arter. Tre pilotprojekt genomfördes där tre olika kategorier byggnader listades enligt naturvårdens rödlistningsprinciper. Resultaten av de tre pilotprojekten visar att en rödlistningsmetodik kan tydliggöra vissa förhållanden, framför allt risker, som med en listning utifrån kulturhistoriskt värde hade hamnat utanför fokus.

Inom ramen för samverkansprojektet *Moderna Västra Götaland* (Länsstyrelsen, Institutionen för kulturvård vid Göteborgs universitet, Västarvet och Göteborgs stadsmuseum) har kunskapsunderlag för den moderna bebyggelsen diskuterats. Bland annat hölls i december 2011 ett seminarium, *Modernare kunskapsunderlag – Kulturmiljövårdens arbetsformer och utmaningar*, där till exempel Cecilia Lindkvists studier av *Kulturmiljöunderlag i förvaltning och i beslut om förändringar enligt PBL* presenterades. Krister Olsson redogjorde för Riksantikvarieämbetets arbete med kunskapsunderlag. Behovet av förnyelse av metoder och underlag löpte som en röd tråd genom dagen. Den pågående diskussion som därmed finns inom Moderna Västra Götaland har varit av stort värde i föreliggande studie.

På senare år har skyddsbestämmelsers tyngd och omfattning bland annat studerats i projektet *Räkna Q* som bedrivits av länsstyrelserna.⁹ Syftet var att undersöka i vilken omfattning kommunerna använt plan- och bygglagen för att värna den kulturhistoriskt värdefulla bebyggelsen. I examensuppsatsen *Bevarandevärt i domstolsprövning* (2013), som skrevs vid Institutionen för kulturvård, studerades olika kommunala skydds-instruments betydelse i praktiken med utgångspunkt från 92 rättsfall.¹⁰ En av slutsatserna i studien var att

detaljplanebestämmelser visade sig ha sämre bärighet än bevarandeprogram i praktiken.

Metod

I denna studie kompletterar flera metoder varandra, både kvantitativa och kvalitativa. De kvantitativa inbegriper statistiska sammanställningar för beräkning av olika sorters förändring, de kvalitativa är intervjuer som använts i analysen av de förändringar som fångats upp.

Grundläggande för studien är tekniken *refotografering*, en forskningsmetod som använts ända sedan slutet av 1800-talet inom många vetenskapliga discipliner.¹¹ Målsättningen med metoden är att visualisera förändring med hjälp av fotografier av samma motiv, tagna vid olika tillfällen. Fotografierna kan aldrig i sig själva förklara förändringen, viktigt vid tillämpning av refotograferingsmetoden är därför att samla kompletterande information.

Totalt ingår i 342 byggnader i undersökningen. Den stora merparten av dessa omfattar bebyggelse som står kvar sedan 1970-talet, men här ingår även byggnader som rivits och tillkommit sedan dess, belägna i fyra totalinventerade områden. Undantaget gäller de 181 byggnader (som dock ingår i de 1 342) som utvärderades som kulturhistoriskt värdefulla på 1970-talet, men som ligger i Lena och Håbols socken *utanför* de totalinventerade områdena. Mer om detta kan läsas under rubriken *Selektiv inventering* längre fram i rapporten.

Projektet inleddes med en fältarbetsfas, i vilken samtliga byggnader i fyra begränsade områden refotograferades utvändigt. Kopior av de inventeringsblanketter som skrevs på 1970-talet togs med i fält för att förändringarna lättare skulle kunna upptäckas, samt för att underlätta att nya fotografier togs från samma vinkel.

Totalinventering på nytt – avgränsning

Till en början valdes tre geografiskt spridda områden ut för totalinventering på nytt; Ulricehamns stadskärna, Håbol i Dals-Eds kommun och Lena i Vårgårda kommun. Håbol ligger i glest bebodd skogsbygd i norra Dalsland medan det agrart präglade Lena utgör tätortsnära landsbygd. Ett annat skäl var att inventeringsmaterialet för just dessa områden är väl organiserat och därmed lätt att utgå ifrån. Dessutom gjordes samtliga

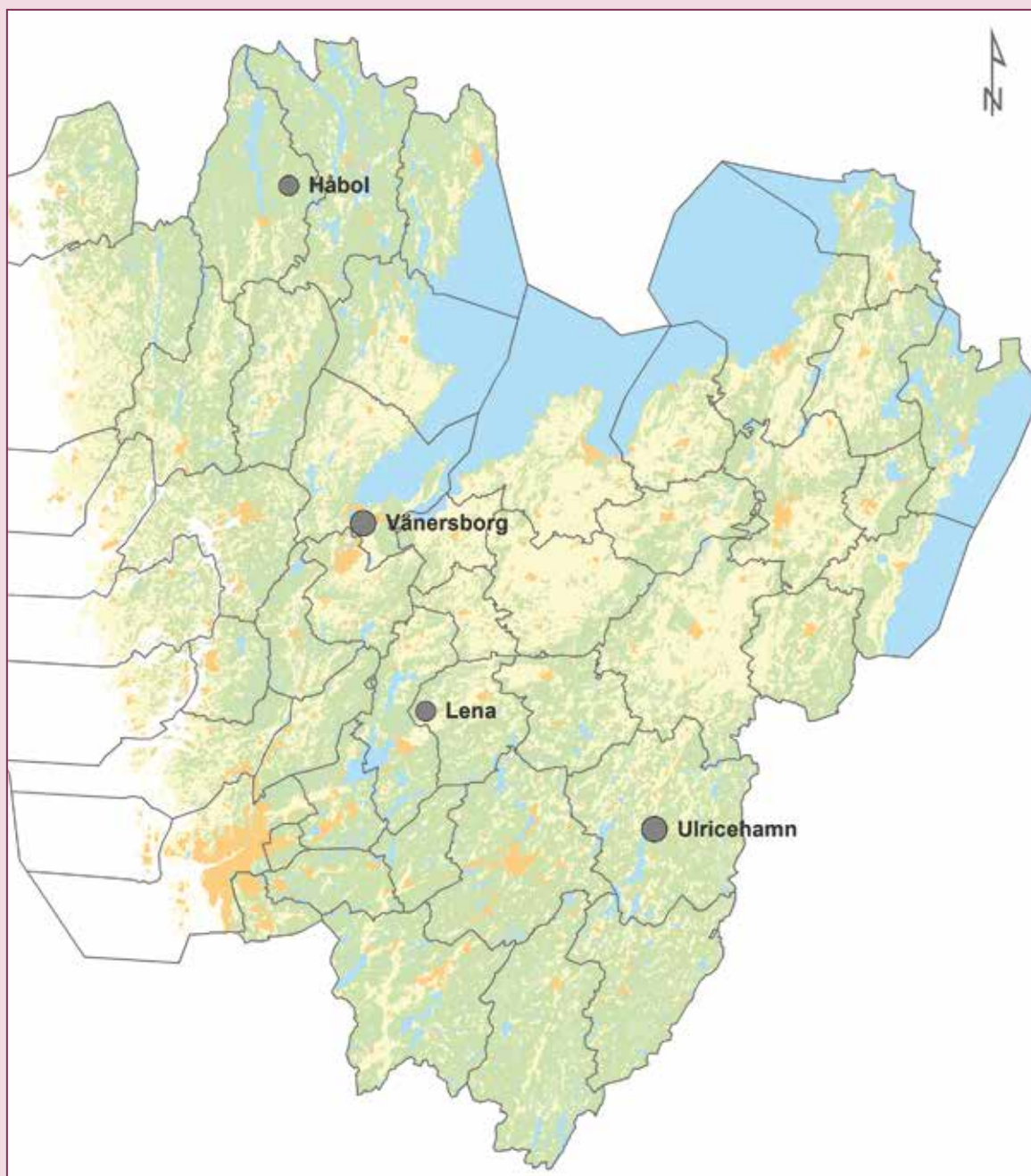
8 Löfgren och Hammerman.

9 Kulturhistoriskt värdefull bebyggelse skyddad enligt PBL: En sammanställning av resultatet av projektet Räkna Q i Västra Götalands län.

10 Ros, s. 11.

11 Turner, s. 32.

Fakta om de fyra studerade platserna

Illustration 1. De fyra studerade områdenas läge i Västra Götalands län.

Ulricehamn

Staden, som har anor från medeltiden och som tidigare kallades Bogesund, fick sitt nuvarande namn år 1741 efter drottning Ulrika Eleonora. Staden växte i slutet av 1800-talet, i och med anläggandet av järnvägen. Ulricehamns stadskärna ligger längs med den gamla krokiga landsvägen, som idag delvis är gågata. Här ligger främst tvåvåning bebyggelse.¹

¹ Hagner, Ulricehamn.

Ulricehamns tätort hade en folkmängd på 9 787 personer år 2010.²
Ulricehamns bebyggelse inventerades år 1973.

Vänersborg

Vänersborg grundades 1644 och var residensstad i Älvsborg mellan åren 1680-1998. Kriget med Danmark resulterade i att staden förstördes ett flertal gånger, och 1834 härjade dessutom en stor brand i de centrala delarna. Efter branden användes stadsplanen från 1600-talet som inspiration inför återuppbyggnandet av staden.³ Huvudgatorna utgjordes då av Kungsgatan och Drottninggatan som löper längs den så kallade Kulturaxeln från väst till öst. Här var bebyggelsen i huvudsak två våningar hög, men är idag uppblandad med något högre byggnader. Idag har det skett en centrumförskjutning något åt söder, centrerat kring gågatorna Edsgatan och Sundsgatan.

I Vänersborgs tätort bodde det cirka 21 700 människor år 2010.⁴
Vänersborgs bebyggelse inventerades år 1972.

Håbol

Håbol är en skogsdominerad socken mellan Ed och Bengtsfors i norra Dalsland. Här finns numera få åretruntboende och få arbetsplatser. Bebyggelsen utgörs främst av byggnader uppförda före 1900-talets andra hälft, men delar av den består av senare tillkomna sommarstugor som ligger placerade längs de många sjöarna. Håbol är en naturskön bygd med sjöar mellan kuperade skogsbeklädda marker.

De glest utspridda gårdarna ligger i lidlägen, det vill säga i sluttningar mot söder eller sydväst. Bebyggelsemönstret följer det karakteristiska för norra Dalsland med husen oregelbundet placerade kring en gårdsplan.

År 2009 uppgick folkmängden till 240 personer för hela Håbols socken.⁵ I det studerade, totalinventerade området i södra Håbol bodde det enbart 60 personer runt samma tid.

Håbols bebyggelse inventerades år 1972.

Lena

Lena socken är ett tätortsnära landsbygdsområde strax norr om Alingsås i Vårgårda kommun. Genom det moderna odlingslandskapet löper Vänersborgsvägen. På sidorna om dalgången ligger kuperad skogsmark. Större gårdar ligger i dalgången medan småbruk och torp ligger längre upp i skogarna. De små jordbruken är nedlagda sedan länge. Flera av dem fungerar numera som hästgårdar istället.

I det studerade området i södra delen av Lena socken bodde det 152 personer 2010.⁶

Bebyggelsen i Lena inventerades år 1974.

---

2 http://www.scb.se/sv/Hitta-statistik/Statistik-efter-amne/Miljo/Markanvandning/Tatorter-arealer-befolkning/#c_li_335300 (Hämtad 2015-01-09).

3 Hagner, Vänersborg.

4 Ibid

5 Olsson, mailkonversation 2015-02-13

6 Stålnacke, mailkonversation 2015-03-09

av dessa inventeringar under en kort tidsperiod, 1972–74, vilket ökar sannolikheten att inventerarna arbetade med samma förhållningssätt och metoder.

Under arbetet med förstudien uppstod tanken på att ställa förändringen i Ulricehamn mot förändringen i en annan ort. Vänersborgs stadskärna som område tillkom därför under studiens första år.

Håbol och Lena totalinventerades söderifrån. I Ulricehamn och Vänersborg valdes centrumbebyggelse med bland annat gågata och butiker.

Varje område inventerades under fem till åtta arbetsdagar. Landsbygdsområdena Håbol och Lena besöktes huvudsakligen av en person medan stadskärnorna inventerades av två personer. Detta tillvägagångssätt resulterade i att antalet inventerade strukturer är väsentligt större för stadsområdena än för landsbygdsområdena. Detta beror inte minst på att det tog tid att ta sig mellan gårdarna i Håbol och Lena, medan stadskärnornas kvarter snabbt kunde inventeras till fots.

I fältarbetsfasen, som genomfördes under år 2013, fotograferades byggnader och miljöer på nytt från samma vinkel som på 1970-talet, i den mån det varit möjligt. Uppgifter om försvunnen och nytillkommen bebyggelse noterades liksom utvändigt synliga förändringar såsom om- och tillbyggnader, ändrade materialval med mera. Fastighetsägare, grannar eller ibland hyresgäster som fanns på platsen vid inventeringstillfället fick möjlighet att berätta om de förändringar de kände till.

Förutom befintlig bebyggelse så har även alla byggnader som uppförts sedan tidigt 1970-tal inom de fyra begränsade områdena dokumenterats genom fotografering och registrering av grundläggande uppgifter, såsom fastighetsbeteckning samt byggnadsår och byggnadskategori där dessa varit kända.

Selektiv inventering

Som en separat del i studien har även samtliga anläggningar som utvärderades som kulturhistoriskt intressanta i Lenas och Håbols socknar som helhet besökts och inventerats igen, även utanför det totalinventerade området.¹² Detta har gjorts för att undersöka om kulturvärdena kvarstått genom åren, och för att få ett bättre underlag till en diskussion om betydelsen av kulturhistorisk utvärdering över tid. Resultatet av denna

delundersökning redovisas separat under rubriken *Hur har den kulturhistoriskt värdefulla bebyggelsen förändrats?*

Kvantifiering av förändring

Uppgifter om samtliga återinventerade, försvunna och senare tillkomna byggnader registrerades efter fältarbetsfasen i ett dataformulär. För att kunna konstatera vilka förändringar som en byggnad genomgått användes fotografierna från 1970-talets inventeringar som referenspunkter. I dataformuläret registrerades uppgifter om: fastighetsbeteckning då och nu, byggnadskategori då och nu, byggnadsår, eventuell rivning eller nybyggnad sedan tidigt 1970-tal, eventuell *kulturhistorisk värdegrupp* (se faktaruta sidan 17), eventuellt skydd i dagsläget, samt en bedömning av graden av förändring sedan 1970-talets början. Ett utdrag ur dataformuläret finns bilagd sist i rapporten.

Uppgifter från de fyra områdena matades in i separata datablad, men för att få en tillräcklig mängd data för den statistiska sammanställningen har materialet från de två landsbygdsområdena slagits samman liksom materialet från de båda stadskärnorna. I enstaka fall har uppgifter från respektive område redovisats var för sig.

Bedömning av förändringsgrad kan göras på många olika sätt. Den metod som frammejlades under arbetets gång är till viss del inspirerad av den modell som utarbetades inom »Operation Kungörn« som nämnts i kapitlet *Tidigare forskning*.

Byggnaderna delades in i tre förändringsgrader: ingen/låg, medelhög eller hög förändringsgrad. Mer om detta följer längre fram i kapitlet *Grad av förändring*. För att inventerarna skulle kunna utföra så likvärdiga bedömningar som möjligt, både sinsemellan och från fall till fall, upprättades ett styrdokument med riktlinjer för bedömning. Styrdokumentet anger även vilket förhållningssätt som valts i studien gällande reversibilitet, rekonstruktion, fastighetsförändringar, förändring av en byggnads funktion, byggnader som är delvis rivna eller förfallna, flyttade byggnader, med mera.

I bedömningen har hänsyn tagits till hur stor del av fasaderna, taken och byggnadsarean som berörs av förändring. Helhetsintrycket har haft stor betydelse för bedömningen. Det innebär till exempel att en enstaka förändring på en byggnad kan väga lika tungt som flera förändringar på en annan byggnad, beroende på förändringarnas karaktär och utförande, och byggnadens tålighet för förändring.

12 Detta gäller med undantag för ett litet fåtal gårdar i landsbygdsområdena som inte kunnat besökas på grund av låsta vägbommar.

Liksom i Kungsörnsprojektet kunde det konstateras att ett visst mått av subjektivitet från bedömarens sida är omöjlig att komma ifrån.

Intervjuer

Vid sidan av arbetet med inventeringarna har ett antal intervjuer gjorts i syfte att fördjupa diskussionen om dels bebyggelsens förändring och dels de ursprungliga inventeringarnas roll i den fysiska planeringen. De har också gjorts i ett försök att ta reda på om de kulturhistoriska inventeringarna verkligen haft någon konkret betydelse i frågan om att bevara eller inte bevara, utifrån ett planeringsperspektiv. Totalt sett har fyra stadsarkitekter, en planhandläggare, en chef för ett plan- och byggkontor samt en tidigare kulturchef intervjuats. De har gemensamt att de arbetat respektive arbetar med den fysiska planeringen i de berörda områdena. Utöver detta intervjuades två inventerare, som arbetade under 1970-talets början med kartläggning av bebyggelse i de aktuella områdena, om bland annat arbetsmetoder och inventeringarnas genomslag.

Begrepp och definitioner

Grad av förändring har fått stå i fokus i denna studie, inte grad av bevarande. Begreppet bevarande används ofta i relation till original eller ursprung, och i denna studie är det 1970-talet som utgör den äldsta referenspunkten, inte det som fanns innan dess. När bebyggelsen inventerades på 1970-talet så definierades den med utgångspunkt från funktionen, det som idag i BEBR kallas *byggnadskategori*. En gemensam terminologi ser ut att ha saknats på 1970-talet eftersom byggnader av samma typ benämndes på en rad olika sätt, till exempel förråd, skjul, och uthus.

För att det skulle vara möjligt att kvantifiera uppgifter om liknande byggnader med olika benämning har alla byggnader även delats in i *huvudgrupper* i den nu aktuella studien. Dessa huvudgrupper har i så hög utsträckning som möjligt hämtats från Bebyggelseregistret. I de fall där vi ansett oss sakna något begrepp, till exempel när en byggnad innehåller flera till synes lika viktiga funktioner, så har enstaka nya skapats för våra syften. Nackdelen med att använda sig av huvudgrupper är att instrumentet kan anses bli väl grovt ibland, till exempel för de grupper som inkluderar en stor mängd byggnadskategorier, som bostadsbebyggelse som in-

De huvudgrupper som förekommer i studien är

Bostadsbebyggelse
 Bostadshus med verksamhetsdel*
 Bostad/komplement*
 Ekonomibyggnader
 Handel och bankväsen
 Hantverk och manufaktur
 Hälso-, sjuk- och socialvård
 Industri
 Kommunikationsväsen
 Komplementbyggnader
 Kultur, idrott och nöjesliv
 Offentlig förvaltning
 Religionsutövning
 Samhällsservice och teknisk försörjning
 Utbildning och vetenskap

*kategorier som skapats i den föreliggande studien

rymmer såväl prästgårdar och herrgårdar som hyreshus och fritidshus.

I vissa fall kan en byggnad passa in i mer än en huvudgrupp. Här har varje byggnad ändå placerats i en enda, den som ansetts stämma bäst överens med den huvudsakliga funktionen. Detta för att göra det möjligt att kvantifiera den insamlade datan.

I enlighet med den praxis som använts sedan 1970-talet i före detta Älvsborgs län har begreppet *kulturhistoriskt utvärderad* använts i denna studie, och bara i enstaka fall ord som klassning eller utpekad. Begreppet beskriver de byggnader som efter inventeringen valdes ut och grupperades efter kulturhistoriskt värde i den slutliga inventeringsrapporten.

Vad räknas som en byggnad?

I denna studie ingår endast konstruktioner som har tak eller som på 1970-talet hade tak, och som får betraktas som varaktiga. Även skjul utan väggar har räknats, dock inte taklösa strukturer som till exempel broar, murar, dämmen, smörjgropar och så vidare. Småbyggnader som en person ensam kan flytta, till exempel bikupor och kaninburar har inte räknats, däremot ingår hundkojor och trädkojor.

Material

Förutom de studerade byggnaderna har det huvudsakliga källmaterialet utgjorts av fotografier, inventeringsblanketter och -rapporter. Till detta kommer nytagna fotografier och intervjuer med inventerare och stadsarkitekter/planerare. De kartor som upprättats inom ramen för projektet har tillverkats av Västarvet med hjälp av kartinformation från de berörda kommunerna.

Källmaterialets tillkortakommanden

De inventeringar som gjordes under 1970-talet har syntats i sömmarna. En svårighet när det gäller dagens användning av källmaterialet är att byggnaderna inte alltid beskrevs eller bedömdes konsekvent. De båda intervjuade inventerarna har bekräftat att det kan ha saknats gemensamma riktlinjer för hur arbetet skulle göras i detalj, och att en av anledningarna till detta var tidsbrist. Som exempel kan det vara svårt att se en gemensam linje i hur kulturhistoriskt värdefulla byggnader bedömts tillhöra antingen *grupp II* eller *grupp III* (se faktaruta, sidan 17). Enligt inventerarna diskuterades bedömningen av »knepig fall« gemensamt i arbetsgruppen, men ett visst mått av subjektivitet kunde inte undvikas, ett problem som sannolikt är ofrånkomligt när det gäller antikvarisk bedömning även idag.

Tillbyggnader betraktades till synes utan konsekvens ibland som en fristående byggnad och ibland som en del av en annan, något som ställt till det statistiskt i den nu aktuella studien. Här har renodlade tillbyggnader generellt betraktats som del av en annan byggnad och inte som en fristående struktur.

I enstaka fall har fotografierna från 1970-talet ansetts vara alltför otillräckliga för att en riktig bedömning av förändringsgrad skulle kunna göras. Exempel på detta är när fotografier saknas helt, när fotografierna är suddiga eller när till exempel bilar eller träd skymmer delar av en byggnad eller vy. I dessa fall har byggnaderna helt strukits ur statistiken.

Äpplen och päron i samma korg?

I vissa sammanhang i studien har data från de olika landsbygdsområdena respektive stadsområdena slagits ihop i syfte att få fram ett större statistiskt material. Stads kärnorna i Vänersborg och Ulricehamn uppvisar många likheter, men Lena och Håbol skiljer sig mycket åt. Det kan tyckas problematiskt att baka samman områden med så vitt skilda karaktärer. Motiveringen har varit att den agrara prägeln ansetts väga tillräckligt tungt för att dessa uppgifter ska kunna läggas samman.

Fyrtio år av förändring

Det tidiga 1970-talets byggnadsinventeringar

Ett par av frågeställningarna i denna studie rör de tidiga byggnadsinventeringarnas betydelse och tillkomst. För att få en djupare förståelse för dessa kartläggningar så genomfördes kring årsskiftet 2013/2014 intervjuer med Kaj Bergman och Tomas M. Larsson, båda antikvarier med erfarenhet av att inventera bebyggelse i Älvsborgs län under 1970-talet. Samtalen kom bland annat att beröra arbetsmetoder, bedömningskriterier och hur inventeringsrapporterna spreds till och togs emot av tjänstemän, politiker och berörda fastighetsägare.

Bakgrund

I slutet av 1960-talet började läns museerna i landet arbeta med fysisk samhällsplanering som komplement till den konsthistoriska och etnologiska verksamheten.

Under 1950- och 60-talen hade framför allt städerna förändrats i snabb takt i samband med de så kallade saneringarna, där hela stadsdelar ersattes med ny bebyggelse. Kunskaperna om det kvarvarande byggnadsbeståndet ansågs mycket bristfälliga, och en omfattande satsning på kunskapsuppbyggnad behövde göras. Tidigare hade endast selektiva kategoriinventeringar genomförts, ofta med inriktning på monument som kyrkor eller herresäten, eller mot anläggningar av högt konsthistoriskt eller etnologiskt intresse.¹³ Exempel på sådana kategoriinventeringar är de tidigare nämnda uppslagsverken *Sveriges bebyggelse* och *Gods och gårdar*.

Behovet av en ny gemensam metod för att samla kunskap om det byggda kulturarvet var stort, och under åren 1969–70 gjordes pilotinventeringar på olika håll i landet i syfte att hitta ett lämpligt tillvägagångssätt. En del av försöksverksamheten skedde vid Vänersborgs museum och det blev konsthistorikern Sten Rentzhog, landsantikvarie i Älvsborgs län under perioden 1968–71,

Illustration 2 och 3. Det är inte ofta som inventerarna själva fångas på bild, men här syns Tomas M Larsson framför rådhuset i Ulricehamn och skuggan av Kaj Bergman vid en kvarn i Dals-Eds kommun. Båda fotografierna togs under tidigt 1970-tal.

13 Janson, s. 74.

Indelning i kulturhistoriska grupper

De byggnader som föreslogs för bevarande delades in i fem grupper. Definitionen av de olika grupperna varierar lite i de olika rapporterna, men innebörden är i princip densamma. Följande är hämtat ur inventeringen av den centrala stadsbebyggelsen i Vänersborg (1972):

Grupp 1a*	Byggnader som redan åtnjuter lagligt skydd.
Grupp 1b*	Byggnader vilkas bevarande kan anses vara av riksintresse och som därför betraktas som jämställda med de i grupp 1a.
Grupp II	Byggnader med stort kulturhistoriskt värde vilkas bevarande kan anses vara av väsentligt länsintresse eller lokalt intresse.
Grupp III	Byggnader som om möjligt bör bevaras, men där det i dagens läge inte kan anses realistiskt att räkna med insatser från statens sida. I många fall kan dessa byggnader bevaras genom kommunala och enskilda initiativ. För att deras kulturhistoriska värde inte skall gå förlorat föreslås byggnadsnämnden att vid handläggandet av ärenden rörande dessa hus ta hänsyn till bifogade rekommendationer.
Grupp IV	Byggnader som på grund av sitt kulturhistoriska värde bör undersökas och dokumenteras i samråd med landsantikvarien före eventuell rivning, då ett bevarande av skilda orsaker kan anses orealistiskt.

* I den nuvarande studien har grupp 1a och 1b redovisats tillsammans för att öka det statistiska underlaget.

som slutligen kom att formulera metoden. Han tog fram en skrift med förslag till riktlinjer för hur inventeringsarbetet skulle kunna ske på effektivast möjliga sätt, med råd om allt från fotoutrustning till vilken kompetens som krävdes i de olika skedena av arbetet. Målsättningen var att all bebyggelse i hela landet skulle kartläggas i syfte att få total överblick.

»Omvandlingen av byggnadsbeståndet går snabbt. Inom stora delar av landet är det bara en omedelbar dokumentation, som kan rädda kunskapen om den äldre bebyggelsen åt framtiden.«¹⁴

Rentzhog drev även arbetet med att ta fram en formaliserad inventeringsblankett, utvecklad ur det arbetsmaterial som användes vid fornminnesinventeringen som pågått ända sedan 1930-talet. Blanketten var försedd med hål längs ena sidan, och kunde även fungera som ett slags hålkort. Tanken var att hålen skulle symbolisera olika sorters data om bebyggelsen, och att det

skulle vara möjligt att på detta vis digitalisera informationen med den teknik som då fanns att tillgå. Denna idé kom dock aldrig att realiseras.

I backspegeln är det tydligt att totalinventeringarna blev ett första led i att modernisera den byggnadsantikvariska verksamheten genom att lämna monumenten till förmån för hela miljöer av olika slag.

Arbetsmetod

Trots att mer än fyrtio år passerat sedan Kaj Bergman och Tomas M. Larsson inventerade har de ganska klara minnen av hur arbetet gick till. Till att börja med informerades lokalbefolkningen via pressutskick, och ett informationsblad att lämna över i fält togs också fram. De minns att de under en period oftast flyttade till platsen i fråga och arbetade intensivt. Upp till 20–25 anläggningar kunde besökas varje dag, något som resulterade i omkring tio använda filmrullar när dagen var över. Rullarna framkallades löpande av museets fotograf.

Tomas minns kanske framför allt de sociala aspekterna när han tänker tillbaka på tiden som inventerare:

¹⁴ Rentzhog, s. 1.

»Vi jobbade alltid två eller fler tillsammans. Vi inventerade var för sig under dagen och träffades på kvällen och pratade om vad vi sett, skrev rent blanketter, och klippte och klistrade in kontaktkartor. Det fanns inte så mycket annat att göra.«

De försökte alltid prata om de berörda byggnadernas historia med fastighetsägaren eller någon annan på platsen när de var ute i fält, men kontaktade inte några personer via brev eller telefon senare om ingen var hemma. Det fanns det inte tid till. En situationsplan skissades upp och gårdsmiljöer och byggnader fotograferades utvändigt. Emellanåt fotograferades även interiörer när tillfälle gavs. Det var inte ovanligt att särskilt ekonomibyggnader på landsbygden fotograferades invändigt. »Lider och ladugårdar gick vi ofta in i.« »De stod ofta öppna och dem kunde man ju gå in i själv«.

Både Tomas och Kaj nämner flera gånger under intervjuerna att arbetena präglades av tidsbrist – »spring ut i naturen och samla på dig material!« – och att de som anställdes för att inventera var nyutbildade konsthistoriker och arkeologer med liten eller ingen erfarenhet bakom sig. Kaj kommer ihåg att kunskaperna växte snabbt: »man lärde sig mycket av att prata och prata och se och se, och man fick ett stort jämförelsematerial i huvudet«. Han nämner också att en hel del folk var hemma på landsbygden på den tiden och att äldre människor inte sällan kunde berätta både om sina hus och om byggnader i grannskapet. Tomas berättar att han och de andra som var »gröna« fick lära sig av Kaj hur blanketterna skulle fyllas i, och hur man bäst fotograferar bebyggelse.

Tidsbristen innebar att det fanns lite eller ingen tid till arkivstudier, det ingick inte i projekten. I städerna kunde det finnas vissa möjligheter att studera stadsplanekartor, men för landsbygden fanns ingen tid alls avsatt för att granska kartor eller annat referensmaterial. Denna tidspressade metod var allmänt vedertagen och finns till och med beskriven som en förutsättning i Rentzhogs riktlinjer:

»Snabbheten är nödvändig för att begränsa kostnaderna. En grundläggande princip måste här vara att man under själva inventeringen avstår från sådant som utan olägenhet kan ske i samband med en framtida bearbetning. Hit hör arkivstudier [...] Kravet på snabbhet gör också att man måste begränsa undersökningen av varje särskild

byggnad [...] Istället antecknas de fastigheter, där det är motiverat med en senare mera ingående undersökning.«¹⁵

Bristen på tid bidrog även till att de beskrivande texterna i rapporten blev allmänt hållna sammanfattningar. Det fanns inte tid till fördjupning, och det ingick inte heller i uppdraget, minns Tomas.

Rentzhog ansåg att bebyggelsen skulle totalinventeras, och att uppgifterna skulle samlas i ett byggnadsregister som skulle kunna uppdateras i framtiden och som till slut skulle bli landsövergripande. Trots målet om total överblick så fanns det en slags bebyggelse som inventerades mer summariskt: den allra yngsta bebyggelsen. »Modern bebyggelse inventerades översiktligt eller inte alls«, minns Tomas.

Datering och värdering

Som en hjälp i arbetet med att datera bebyggelsen användes *Hjälpreda vid kulturhistorisk byggnadsinventering* som hade tagits fram av Nordiska museet 1967.

Båda de före detta inventerarna har oklara minnen av hur själva värderingsarbetet gick till. De menar att det fanns ett mått av subjektivitet i bedömningen, men att man resonerade i grupp om utvärderingen av särskilt »knepig fall«. De minns att Sten Rentzhog var mycket delaktig i arbetet med värderingen av bebyggelsen i städerna men inte för landsbygden, inte för att han var ointresserad utan för att det saknades tid. Dessutom hade han några år tidigare skrivit sin avhandling om svenska trästäder och var väl insatt i äldre stadsbebyggelse. När Rentzhog efterträddes av Erik Wegraeus fick inventerarna själva större makt över arbetet, minns Tomas.

Fyrtio år senare så kan det framstå som att urvalet i vissa avseenden gjordes för snävt. Det vill säga att vissa miljöer som idag sannolikt skulle anses som välbevarade och kulturhistoriskt värdefulla inte valdes ut i samband med 1970-talets inventeringar. Förmodligen har detta att göra med att det då fanns långt fler välbevarade anläggningar kvar och att man ändå blev tvungen att göra ett begränsat urval.

Å andra sidan kan urvalet idag i enskilda fall tolkas som väl generöst, kanske särskilt gällande bebyggelse i stadsmiljö. Ett sådant exempel är när en äldre stomme

15 Rentzhog, s 7.

Illustration 4–7. Dessa båda gårdar utvärderades inte som kulturhistoriskt värdefulla på 1970-talet, trots att de innehåller byggnader av hög ålder som har kvar en hel del av sin ursprungliga karaktär. De är båda belägna intill gårdar som blivit utvärderade, och det är uppenbart att de som stått för urvalet varit begränsade till att endast välja ut de allra bäst bevarade. Gårdarna i fråga har senare utvärderats som kulturhistoriskt värdefulla i samband med inventeringar som gjorts under 2000-talet.

Illustration 8 och 9. Denna byggnad ansågs vara kulturhistoriskt värdefull på grund av sin timrade stomme från 1800-talet och ingår i grupp III. Idag är den försedd med ett k i gällande detaljplan, ett k som föreskriver att byggnadens exteriör skall underhållas så att dess karaktärsdrag beaktas.

enskit ansetts utgöra ett tillräckligt skäl för att motivera en kulturhistorisk klassificering.

När rapporterna var klara

När rapporterna var klara presenterades de för byggnadsnämnden, kanske också kulturnämnden och andra politiska sammanhang. Tomas minns det som att

politikerna generellt visade intresse för materialet. Rapporterna blev också omskrivna i pressen. Kaj säger att rapporterna också spreds runt om på kommunerna och till hembygdsföreningarna.

»Vi gjorde bussresor med hembygdsföreningen och intresserade i Hemsjö, jag minns att vi visade en ladugård, det blev folk överraskade av. Det

Illustration 10 och 11. Denna enkelstuga med framkammare ansågs ha stora kulturhistoriska värden när den utvärderades på 1970-talet, och hamnade i grupp II. Samma person bor i huset idag som när det inventerades på 1970-talet, men känner inte till att den en gång utvärderats för sitt kulturhistoriska värde.

gjorde vi i flera andra socknar också (tillsammans med hembygdsföreningen), när vi hade inventerat klart eller nästan klart, när vi hade något att visa. Folk blir imponerade, och upptäcker sådant de inte känner till.»

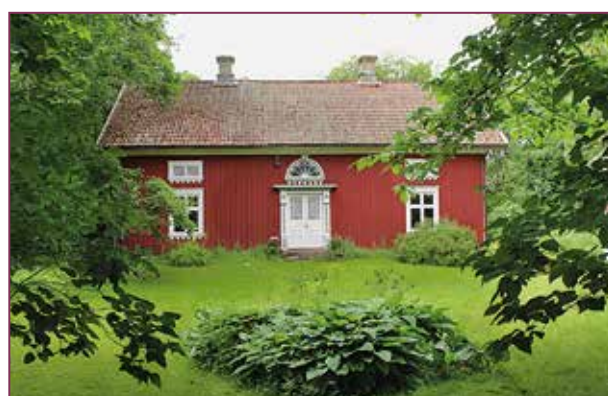
Varken Tomas eller Kaj kan minnas om eller hur informationen från rapporterna överfördes till berörda fastighetsägare. I efterhand önskar Tomas att slutprodukten borde ha spridits mer aktivt till fastighetsägarna och en intresserad allmänhet. Han tycker också att det borde ha funnits tid till fördjupning. »I skogsbygderna till exempel såg vi mönster: många fina parstugor av likadant slag, spåren av Nössemarkssnickaren som varit i USA, kubbhusväggar i Håbol, och så vidare. Jag hade velat skriva mer om sådana saker, geografiskt begränsade företeelser, men det fanns ingen tid att ta reda på mer och skriva om fenomen som vi såg«. Kaj konstaterar att möjligheterna att förankra kunskapen hos de

berörda var bristfälliga, en utmaning som han anser fortfarande finns kvar. »Vi lever i en delad värld – den akademiska världen och ’vanligt folk’, och i vår bransch har vi inte lyckats nå ut till vanligt folk.«

Vad har hänt med bebyggelsen sedan 1970-talet?

Bebyggelsens förändring har här studerats gällande tre huvudsakliga aspekter: graden av förändring hos den bebyggelse som står kvar sedan 1970-talet, antalet rivna byggnader respektive antalet byggnader som uppförts sedan 1970-talets början.

Det förtjänar att upprepas att studien gäller all bebyggelse inom fyra områden, det vill säga inte bara kulturhistoriskt värdefulla byggnader. I de fall då sammanställningarna endast gäller sådan bebyggelse som utvärderades som kulturhistoriskt intressant på 1970-talet så framgår detta i diagrammen.

Illustration 12 och 13. Anläggning som ansågs besitta höga kulturhistoriska värden på 1970-talet (grupp II) Den är i det närmsta helt oförändrad sedan dess, och har ansetts ha låg förändringsgrad.

Historiskt sammanhang

De senaste fyrtio åren har varit en omvälvande och händelserik tid, och den låter sig svårigen sammanfattas rättvist på några korta rader. Om 1960-talet präglades av byggandet av välfärdssamhället så associeras 1970-talet bland annat med oljekrisen, som ledde till att i princip all byggverksamhet stannade av under en längre period. Samtidigt började allt fler intressera sig för den äldre bebyggelse som fanns kvar efter det föregående årtiondenas saneringsiver, och byggnadsvården som ämnesområde uppstod. 1980-talet följde med högkonjunktur och byggboom. Därefter kom ett 1990-talet som förde med sig globalisering, digitalisering och en framväxande diskussion om hållbar utveckling, vilken

också kom att påverka samtalet om arkitektur. Under 2000-talets första decennium fortsatte diskussionen om globaliseringen och dess konsekvenser. Demokrati, global uppvärmning och energiförsörjning var andra heta ämnen under detta decennium som mot slutet kom att drabbas av lågkonjunktur.

Arkitekturhistoriskt sammanfaller stora delar av den studerade perioden med den tid då postmodernismen var som starkast. Då fick traditionella byggnadsstilar, drag och detaljer ett uppsving i en strävan att frigöra sig från efterkrigstidens modernism.¹⁶ I slutet av 1990-talet och under 2000-talet har trenden sedan svängt tillbaka

¹⁶ Nyström, s. 14.

Illustration 14 och 15. Bostadshus med medelhög förändringsgrad. Här finns karaktären kvar i stora drag trots att de nya fönstren har en helt annan indelning än tidigare och trots att taklyftet fått en annan form.

mot att hylla modernismens ideal, en variant av post-modernismen så tillvida att inslaget av tillbakablickande fortfarande finns kvar.

Grad av förändring

Inom ramen för projektet har en kvantitativ mätmetod för bedömning av bebyggelsens förändringsgrad utarbetats. Alla byggnader som står kvar sedan 1970-talets inventeringar har sammantaget bedömts ha en av följande tre grader: ingen/låg, medelhög eller hög förändringsgrad. Utöver dessa räknas byggnader som rivits, rasat samman eller brunnit ned som ingående i en fjärde grupp.

Med *ingen* eller *låg* förändringsgrad avses här byggnader som är oförändrade eller i princip oförändrade sedan 1970-talet, och byggnadens karaktär har behållits.

Med *medelhög* förändring menas att byggnaden är

förändrad i viss utsträckning, på mer än ett sätt. Ändringarna är gjorda på sådant vis att byggnadens karaktär ändå finns kvar i stora drag.

Hög förändringsgrad innebär omfattande förändringar som resulterar i förändrad karaktär. Exempel på sådana är byte av fasadmateriäl, tillkomna eller igsatta dörr- eller fönsteröppningar, större tillbyggnader och rivna byggnadsdelar.

Diagrammen som följer visar i vilken omfattning som bebyggelsen förändrats sedan 1970-talet. De flesta byggnader har genomgått någon slags förändring under de senaste fyrtio åren, men eftersom förändringarna bedömts i relation till vad byggnaden tål, så har ändå flertalet byggnader bedömts ha ingen/låg förändringsgrad. Till exempel döljer sig många fönsterbyten som gjorts i princip lika befintligt i stapeln ingen/låg förändringsgrad.

Illustration 16 och 17. Bostadshus som förlängts och blivit av med alla originaldetaljer. Hög förändringsgrad.

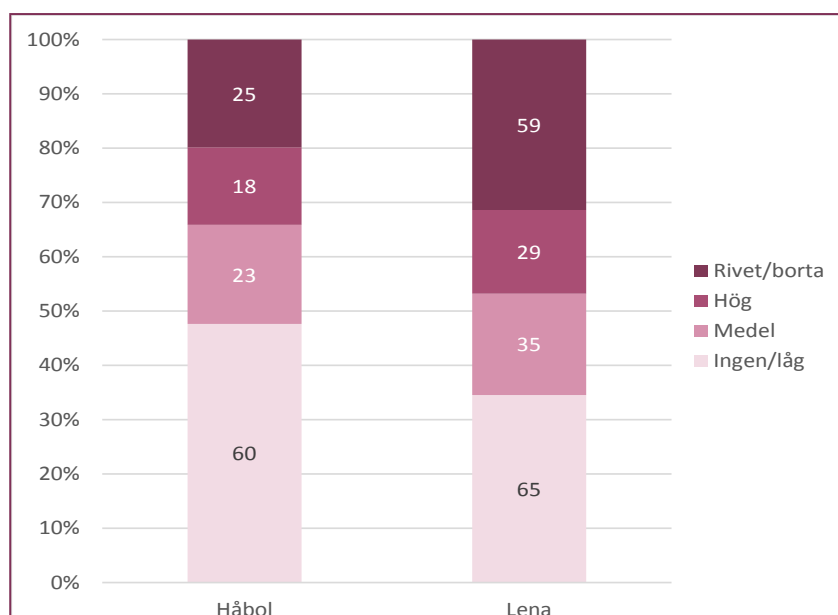

Illustration 18. Grad av förändring sedan 1970-talet, gällande byggnader i de två studerade landsbygdsområdena Håbol och Lena.

Förändring i Håbol och Lena

Diagrammet ovan indikerar att bebyggelsen i Håbol har förändrats i lägre utsträckning än den i Lena. Detta får antas bero på att Lena, som ligger nära tätorten Alingsås, har ett högre inflyttningstryck, vilket kan resultera i fler rivningar och att befintlig bebyggelse moderniseras i större omfattning. Från 1980 till 2010 har folkmängden ökat från 125 till 152 personer i det totalinventerade området. I det studerade området i Håbol har folkmängden inte förändrats lika mycket – från 57 till 60 personer mellan 1980 och 2010. För hela sockens del har antal personer däremot minskat från 330 personer år 1970 till 240 personer år 2009.¹⁷ Att förändringsprocesserna kan skilja sig mycket från plats till plats är tydligt och att utvecklingen påverkas av en mängd olika faktorer.

Ulricehamn och Vänersborg:

En jämförelse mellan gata och gård

Under projektets gång växte en hypotes fram: gårdsfasader i staden har genomgått mer omfattande förändringar än fasaderna mot gatan. För att undersöka om antagandet stämmer med verkligheten gjordes separata bedömningar av förändringsgrad för gatu- och

gårdsfasader. Jämförelsen inkluderar inte gårdsbebyggelse, utan endast byggnader som ansluter mot gata med minst en sida. Sammanräkningen, som syns på nästa sida (illustration 19), visar att hypotesen stämmer. Sambandet är särskilt tydligt i Vänersborg. Hypotesen har senare stöttats av Magnus Wängblad, stadsarkitekt i Vänersborg, som bekräftat att en mer tillåtande inställning till ändringar på gårdssidan är en medveten strategi i kommunen. Mer om detta följer längre fram i kapitlet *Förändring* utifrån stadsarkitekternas och stadsplanerarnas perspektiv.

Fenomenet med att gårdarna förändrats i högre utsträckning kan hänga samman med en föreställning om att gaturummet är något som berör oss alla, medan gården är privat. Det kan också tilläggas att det på gårdsidan ofta finns mer fysiskt utrymme för förändringar som exempelvis tillbyggnader, balkonger och trappor jämfört med gatusidan. Gårdssidan kan också ofta erbjuda ett lugnare läge för balkonger.

Vilka förändringar har skett?

Eftersom fyrtio år passerat sedan 1970-talets byggnadsinventeringar gjordes, så är det föga förvånande att förändringar har skett med bebyggelsen. Här följer exempel på några av de exteriöra förändringar som gjorts. Denna redogörelse är inte gjord i syfte att vara helt

¹⁷ Olsson, mailkonversation 2015-02-13

Illustration 19. Generellt är fasader som vetter mot gata förändrade i lägre utsträckning än fasader som vetter in mot gården.¹ I Vänersborg har fasader som vetter mot gata förändrats i lägre utsträckning än i Ulricehamn, vilket kan hänga samman med Byggnadsförvaltningen i Vänersborgs strategi kring var förändringar helst bör göras. Cirka en tiondel av gatufasaderna bedömdes ha hög förändringsgrad i Vänersborg, medan det för Ulricehamns del uppgick till femtedel.

¹ Observera att färre gårdsfasader än gatufasader totalt sett bedömts i sammanställningen på grund av att vissa gårdar inte kunnat undersökas, att bildmaterialet varit undermåligt eller att en byggnads samtliga fasader bedömts ansluta mot gata.

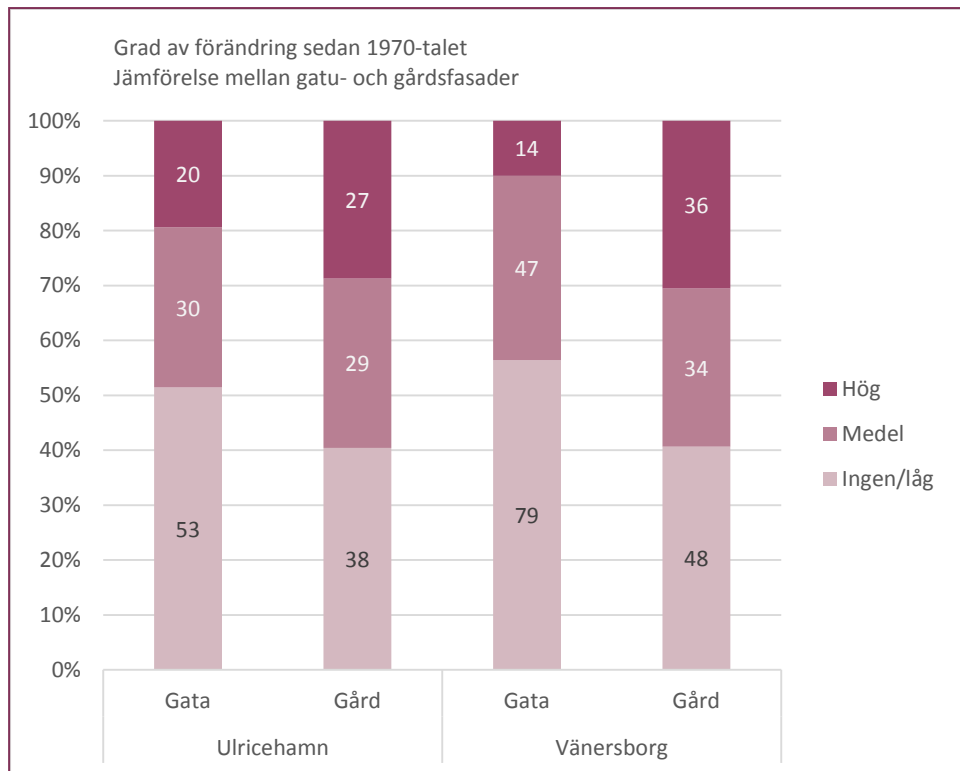

Illustration 20 och 21. Gatufasad i Vänersborg som bedömts ha låg förändringsgrad. De nya fönstren har samma utformning och dimensioner som föregångarna, och de nyklassicistiska detaljer som tillkommit mellan skyltfönstren har ansetts påverka karaktären i liten utsträckning.

Illustration 22 och 23. Samma byggnad som ovan, sedd från gården. Denna sida har ansetts ha hög förändringsgrad till exempel på grund av att taklyftet utökats, balkonger tillkommit, fönster och dörrar bytts ut och i något fall satts igen.

Illustration 24 och 25. Byggnad i Vänersborg, sedd från gatan. Takmaterialet har bytts ut och en tillbyggnad på våningsplanet som sammanlänkar byggnaden med intilliggande fastighet har tillkommit. I övrigt är byggnaden välbevarad och bedömdes ha medelhög förändringsgrad.

Illustration 26 och 27. Samma byggnad sedd från gården. Hög förändringsgrad. Byggnaden har nästan helt försvunnit bakom alla tillbyggnader.

Illustration 28 och 29. Detta bostadshus har försetts med energibesparande fönster av annan karaktär. Byggnaden tillhör kulturhistorisk värdegrupp III och bedömdes ha hög förändringsgrad i denna studie.

och hållet fullständig, utan visar bara på förändringar som iakttagits i fält. Inte sällan har givetvis flera förändringar hunnit göras under fyrtio år. Ofta görs förändringar till följd av flera samverkande faktorer, till exempel kan ett byte av fasadmateriäl vara en konsekvens av byggtekniska problem som måste avhjälpas, i kombination med trender.

Energibesparande åtgärder

Vanliga energibesparande åtgärder som syns utifrån är fönsterbyten och tilläggsisolering av fasader. Faktorer som drivit på dessa förändringar är kanske framför allt oljekrisen och de så kallade ROT-programmen, som första gången antogs år 1984.¹⁸ Treglasfönstret såg dagens

18 Blomberg, s. 27

Illustration 30 och 31. Dessa byggnader har försetts med tilläggsisolerade fasader och energibesparande fönster. Gaturummet har också ändrats, från bilväg med trottoar till gågata med stora uteserveringar.

Illustration 32. Här pågår en utvändigt tilläggsisolering av väggar och byte av fönster. Byggnaden utvärderades inte som kulturhistoriskt värdefull vid 1974 års inventering, däremot vid den uppdatering som gjordes 2007.

ljus och fick sitt stora genomslag just efter oljekrisen, när behovet att spara energi uppstod. Det var också då som nya byggnormer infördes, regler som innebar att nya hus skulle byggas med betydligt tjockare isolering än tidigare i väggar och bjälklag. Men förändringarna kom inte bara att gälla det nybyggda utan även åtgärder på befintlig bebyggelse. Under 1980-talet infördes en rad olika bidrag och förmånliga lån för renovering, ombyggnad och tillbyggnad (ROT) av flerbostadshus och egnahem, statliga stödformer som även förekommit i uppdaterade varianter under 1990- och 00-talen. Under perioden 1984–91 fanns ett så kallat energisparbidrag som gavs särskilt till tilläggsisolering av väggar och bjälklag samt fönsterbyten.¹⁹ Det råder ingen tve-

kan om att ROT-programmen fick stor inverkan på bebyggelsens karaktär.

Förändring till följd av nya behov och funktioner

Under andra hälften av 1900-talet skedde en gradvis övergång från industrisamhälle till kunskaps- och servicesamhälle. Förändringen syns inte minst i stadskärnorna där byggnader tömtes på till exempel industriell utrustning och istället anpassats till bostads-, undervisnings- och kontorsändamål.

Som en följd av att handeln förflyttas ut ur stadskärnorna, överges butikslokaler i mindre gynnsamma lägen och omvandlas till kontor eller bostäder. Den statistiska sammanställningen visar att cirka tio procent av de byggnader i Vänersborg och Ulricehamn som inrymde en butiksdel på 1970-talet nu omvandlats till bostäder helt och hållet. Dessa processer för med sig att byggnaderna förändras både ut- och invändigt för att fungera bättre för boende eller kontorsverksamheter. Inte sällan blir fasaderna mer slutna, något som påverkar upplevelsen av gaturummet.

Säkerhetsrelaterade förändringar

Behovet av att skapa en säkrare boendemiljö kan hänga samman med försäkringskrav, tekniska krav till exempel gällande utrymningsvägar, och inte minst med psykologiska skäl. Trenden att stänga igen de förut öppna portgångarna i stadskärnornas 1800-talsbebyggelse är

Illustration 37 och 38. Till höger: Här har antagligen två mindre lokaler slagits ihop till en större när en ny verksamhet flyttat in. Det som tidigare var två entréer har därmed blivit en.

19 Gauffin, s. 21

Illustration 33 och 34. Vänersborgs cellfängelse byggdes om till bostadshus i början av 2000-talet. Fängelset byggdes 1851 och var i bruk ända till 1990-talets mitt då en ny kriminalvårdsanstalt byggdes i stadens utkant.

Illustration 35 och 36. När butiker blir till bostäder förändras hela gaturummets karaktär.

Illustration 39 och 40. Entréparti i trä som ersatts med ett nytt i eloxerat aluminium.

Pllustration 41 och 42. ortar som tidigare var öppna in mot gården är nu på flera platser igensatta och försedda med lås.

Illustration 43 och 44. Stadshuset i Ulricehamn har sedan 1970-talet bland annat försetts med utrymningsvägar i form av balkonger och en spiraltrappa. På taket och över fönstren sitter paneler med solceller som samlar energi.

tydlig och speglar privatiseringen av tidigare mer eller mindre allmänna utrymmen.

Tillgänghetslösningar

Under de senaste decennierna har kraven ökat på att byggnader, torg och gator ska vara tillgängliga och användbara för alla, oavsett funktionsvariationer. Som en följd av detta har en rad olika åtgärder genomförts, till exempel har offentliga byggnader försetts med ramper och på marken syns särskilda beläggningar som fungerar som hjälp för personer med nedsatt syn.

Förändring betingad av tekniska skäl

När det visar sig att ett material eller en konstruktion inte håller måttet, så händer det att ägaren väljer en annan lösning i samband med renovering för att problemet inte ska återkomma. Exempel på sådant som inte brukar ersättas lika befintligt är takplattor av eternit eller tak med flack lutning. Ett annat exempel är när tekniska krav anses viktigare än andra krav som kan ställas på en byggnad, något som kan ge konsekvenser för en byggnads karaktär. Intressant är att själva tron på en produkts eller lösnings tekniska egenskaper kan leda till förändring. Ett typiskt fall är när träfönster byts ut mot PVC- eller aluminiumfönster på grund av föreställningen om att de är underhållsfria.

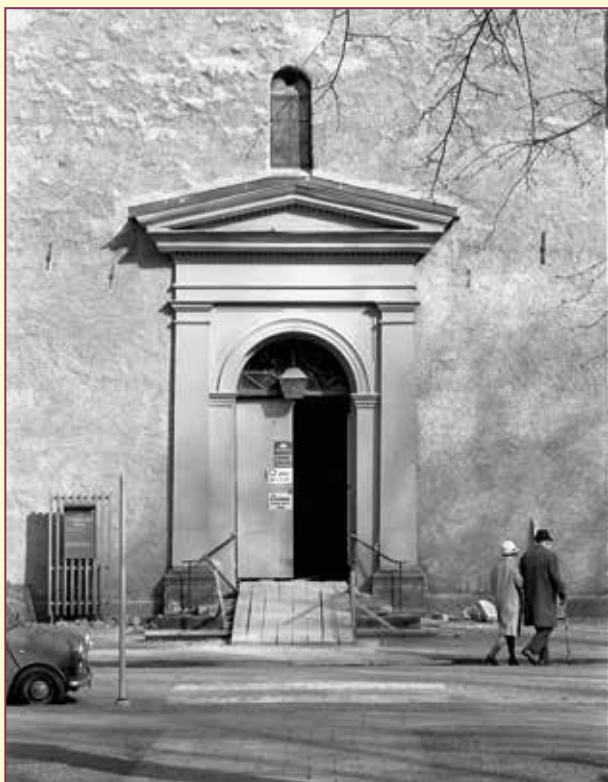

Illustration 45 och 46. Tillgänglighetsanpassningar 1972 och 2013. Vänersborgs kyrka.

Illustration 47 och 48. Den här villan var relativt nybyggd när den fotograferades 1974. När problemet med det läckande taket åtgärdades valdes också ett nytt utseende som då ansågs mer trendriktigt.

Illustration 49 och 50. Utvändig renovering som resulterat i förändrad karaktär. Åtgärderna har omfattat byte av fönster, exteriör isolering av väggar och byte av paneltyp, med en väsentlig förenkling i utförandet. Att en renovering görs på detta sätt kan bero på flera faktorer. Inte sällan är huvudorsaken av teknisk art, till exempel med syfte att spara energi. Valet av de snabba lösningar i form av standardsortiment som byggvaruhuset erbjuder får också betydelse för slutresultatet.

Illustration 51–53. Detta bostadshus har genomgått flera stora förändringar sedan inventeringen på 1970-talet. Bilden i mitten är från 1981 då det skett ett byte av fasadmateriäl och fönster. År 2013 var exteriören delvis återställd – fasaden är återigen putsad och fönstren har fått liknande spröjsindelning som före bytet.

Illustration 54 och 55. På 1970-talet fanns ingen veranda på denna dalsländska parstuga, men fyrtio år senare är den på plats. Med största sannolikhet är den en rekonstruktion av en veranda som funnits på platsen tidigare.

Trender och stilar

Trender kommer och går, detta gäller inte minst på arkitekturens område. Materialval, former, utsmyckningar eller rum med särskilda funktioner varierar över tid. Ett fenomen som hunnit dyka upp och nästan försvinna under de senaste fyrtio åren är till exempel bastun som i princip var standard i den nybyggda 70-talsvillan.

En komponent i det postmoderna samhället är intresset för historia och äldre byggnadsstilar, detta till skillnad från modernismens framåtblickande inställning till byggande och stadsplanering. Detta intresse tar sig uttryck på en rad olika sätt, till exempel i företeelsen varsam renovering så som den etablerats sedan byggnadsvårdens uppvaknande under 1970-talet, men också i vurmen för att bygga pastischer eller rekonstruera äld-

re byggnader eller byggnadsdelar. Fenomenen är vitt skilda, men de har alla i någon mening samma syfte: att på något sätt visa vördnad för en plats eller byggnads historia.

Ett intressant fenomen som noterats under studiens gång är att modernismen närmast verkar ha betraktats under 1980- och 90-talet som en historisk parentes som är möjlig att kamouflera bort. Ett av flera exempel på detta är den totala omvandlingen av en butiks- och kontorsbyggnad i Ulricehamn, där den icke önskvärda 1960-talskaraktären doldes bakom en fasad som ansågs smälta in bättre med omgivande bebyggelse (se foto på sidan 62). Mer om fenomenet pastisch följer i kapitlet *Förändring utifrån stadsarkitekternas och stadsplanerarnas perspektiv*.

Illustration 56 och 57. Bostads- och affärsfastighet i Ulricehamn som fick nytt utseende 1973, strax efter det att inventeringen gjordes. De panelklädda fasaderna kläddes istället med tegel, och fönstren med korspost togs bort till förmån för trendriktiga perspektivfönster.

Med postmodernismen kom också trenden att montera lös fönsterspröjs utanpå fönster. Den ser ut att hålla i sig, och än idag ersätts många äldre spröjsade fönster med enluftsfönster med lösspröjs (se sidan 58). En annan populär variant är att montera lös spröjs utanpå enluftsfönster där det aldrig funnits spröjsade glas.

Övertalighet och hästgårdar

i spåren av jordbrukets rationalisering

Viss förändring av bebyggelsen är specifikt bunden till den verksamhet som finns eller funnits på en plats. Detta gäller inte minst för landsbygdens bebyggelse. Det bedrevs jordbruk vid betydligt fler gårdar i landet när de första byggnadsinventeringarna gjordes kring år 1970

än nu på 2000-talet.²⁰ Långt fler ekonomibyggnader var följaktligen i bruk då, eller stod ännu kvar som spår av äldre tiders individer och aktiviteter. Bostadshusen på gårdarna tas i regel fortfarande om hand som en följd av att de är bebodda, medan ekonomibyggnaderna inte sällan står utan användning och förfaller, eller har rivits sedan länge. Jordbrukets rationalisering har på så sätt lett till övertalighet och förfall. Men samtidigt pågår det motsatta fenomen som innebär att vissa gårdar fått nytt liv då de transformerats till hästgårdar. De renodlade hästgårdarna verkar förekomma mer frekvent i det tätortsnära Lena, men också i Håbol hittades flera exempel på jordbruksenheter som genomgått en liknande omvandling. Eftersom behoven av maskiner

20 Jordbruksstatistisk årsbok. s. 41

Illustration 58. Jordbrukets rationalisering har lett till ett överskott av byggnader utan användning. Denna ladugård hör till en gård som användes som sommarbostad redan vid 1972 års inventering. Gården ingår i grupp III.

Illustration 59. När jordbruk omvandlas till hästgårdar får de nytt liv, och ibland också en annan karaktär. Ladugård belägen på en gård i Lena som ingår i grupp III.

med mera ser annorlunda ut på en hästgård än på en gård som används till produktion så ser även behovet av byggnader annorlunda ut. Ofta kan flera av de befintliga byggnaderna få ny användning, detta gäller särskilt ladugårdarna som på grund av sin storlek kan byggas om till häststall.

Bebyggelse som försvunnit

sedan 1970-talets byggnadsinventeringar

Andelen byggnader som försvunnit sedan de första inventeringarna får betraktas som hög. Sammantaget har hela 36 procent av bebyggelsen i de totalinventerade områdena försvunnit sedan det tidiga 1970-talet. Hur stor andel som försvunnit varierar dock relativt mycket från plats till plats. Minst andel har försvunnit i Häbol (20 procent), störst i Vänersborg (44 procent).

Vad har försvunnit?

Merparten av den bebyggelse som försvunnit utgörs av komplementbyggnader och ekonomibygnader. De

senare förekommer endast på landsbygden och inkluderar byggnader som används eller har använts inom produktionen på en jordbruksfastighet, till exempel ladugårdar, fåhus och magasin. I gruppen komplementbyggnader, som även förekommer i städerna, ingår avträden, skjul, vedbodas, förråd, friggebodas, garage och liknande. Av alla byggnader som försvunnit så utgör andelen komplementbyggnader cirka 54 procent i staden och 46 procent på landsbygden.²¹

En stor del av de komplement- och ekonomibygnader som försvunnit var förfallna och övergivna redan på 1970-talet. Många av de sistnämnda ingick i grupp IV, det vill säga byggnader med kulturhistoriskt värde vars bevarande inte bedömdes som realistiskt på grund av förfall. Drygt en tredjedel, 39 procent, av alla byggnader som ingick i grupp IV står ändå kvar idag vilket får betraktas som oväntat med tanke på att rivning förutspåddes för fyrtio år sedan.

²¹ De byggnader som är mer eller mindre förfallna men ändå står kvar har inte räknats som rivna. Sådana byggnader är till exempel jordkällare vars tak är borta men där de kraftiga murarna står kvar.

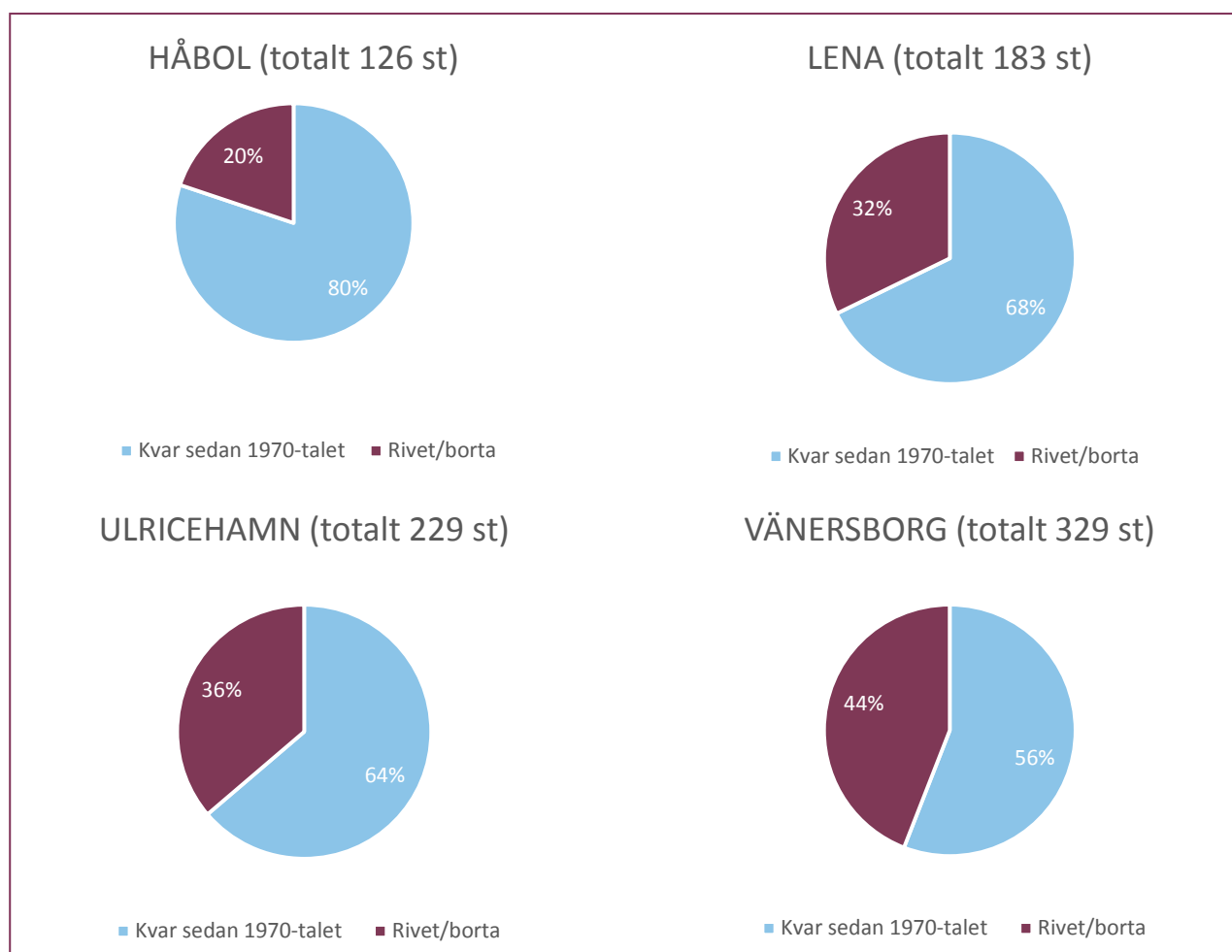

Illustration 60 Diagrammen visar relationen mellan de byggnader som rivits och de som står kvar sedan 1970-talet.

Utöver dessa finns även enstaka byggnader som försvunnit i kategorierna Bostad/komplement, Kommunikationsväsen, Kultur, idrott och nöjesliv, Samhällsservice och teknisk försörjning samt Utbildning och vetenskap.

Bebyggelse som försvunnit i stadskärnorna – några exempel

Framför allt är det komplementbyggnader som har försvunnit ur stadskärnorna, men också en del bostadshus, verkstads- och hantverkarmiljöer och industrianläggningar. Den allmänna trenden är att de stadskärnor som studerats här mer eller mindre tömts på miljöer som inte har med boende, handel- eller kontorsverksamhet att göra. Detta gäller framför allt för de fall där det inte bedömts som möjligt att transformera till exempel en fabriksanläggning till lägenheter, kontorslokaler eller undervisning.

De bostadshus som försvunnit har inte sällan ersatts med nya. Industrier och verkstäder har istället i större utsträckning lagts ned helt, flyttats utomlands eller omlokaliserats till städernas utkanter. Det får förmodas att de ofta småskaliga anläggningarna i städernas mitt som rivits inte ansetts motsvara dagens krav på funktion och tillgänglighet. Behovet av närhet till stora trafikleder, allt högre fastighetspriser i de inre stadsdelarna och oförmågan att se kvaliteter i den befintliga industribebyggelsen i stadskärnorna kan vara andra skäl till detta händelseförlopp. I flera fall har hela kvarter med småskaliga industrier och verkstäder rivits till förmån för till exempel större butiksanläggningar eller parkeringsplatser. Denna utveckling är lika tydlig i Vänersborg som i Ulricehamn.

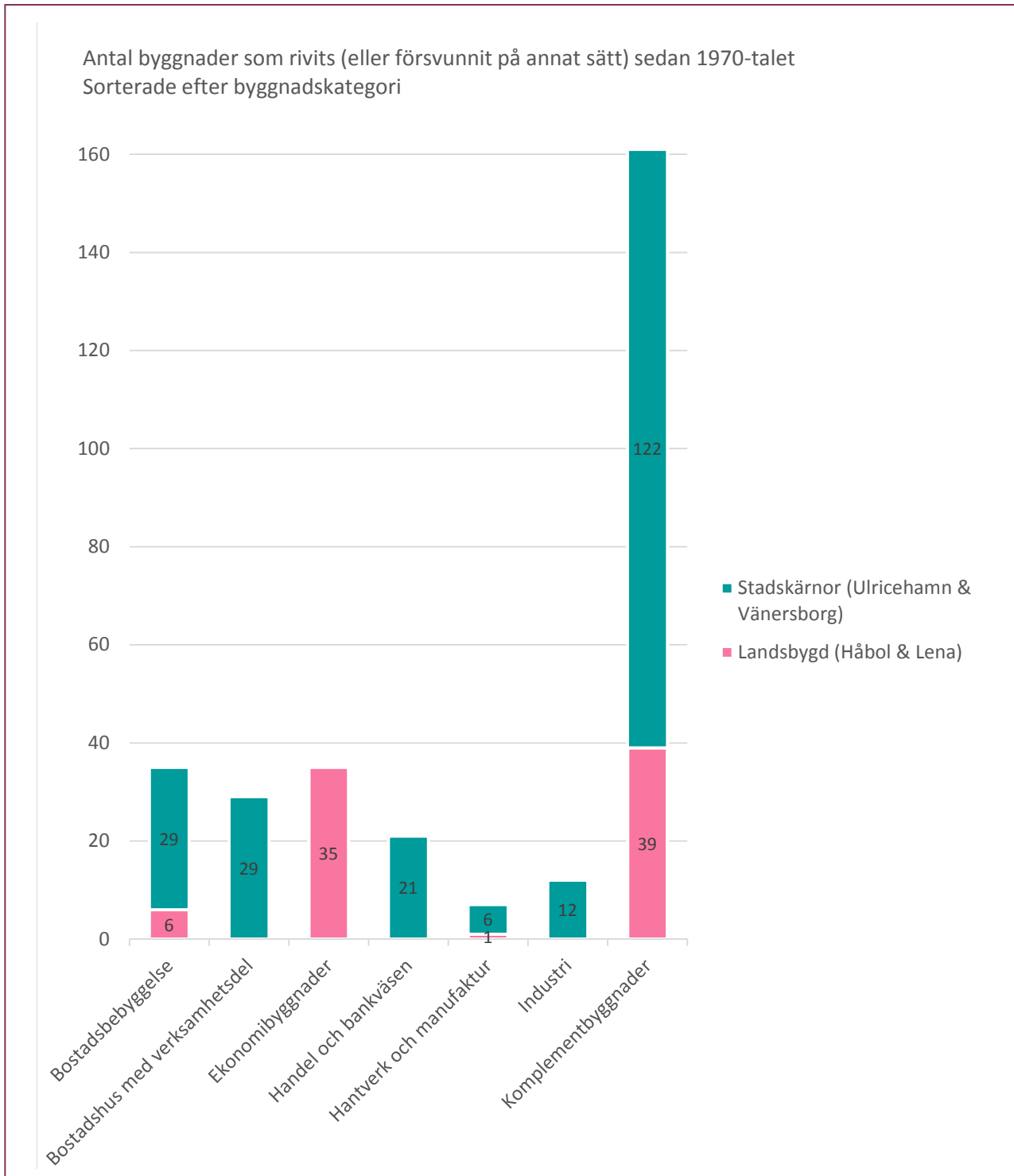

Illustration 61. Utöver dessa finns även enstaka byggnader som försvunnit i kategorierna Bostad/komplement, Kommunikationsväsen, Kultur, idrott och nöjesliv, Samhällsservice och teknisk försörjning samt Utbildning och vetenskap.

Illustration 62. Numera försvunnen förrådsbyggnad med garage från cirka 1915–20 i Ulricehamn. I detaljplanen från 1995 angavs att den ingick i en kulturmiljö och försågs med rivningsförbud och utförliga bestämmelser kring underhåll och ombyggnad.

Illustration 63. Före detta stall innehållande garage, avträde och vedbod, numera rivet. Beläget i Ulricehamn, ingick i grupp II.

Illustration 64. Korsvirkeshus hör inte till vanligheterna i Vänersborg. Denna byggnad ingick i grupp III, men finns inte längre kvar idag.

Illustration 65. Exempel på en av ett litet fåtal bevarade gårdsmiljöer i Vänersborg där spår efter äldre byggnadstraditioner och sätt att leva fortfarande går att skönja.

Illustration 66. En byggnadstyp som nästan helt försvunnit sedan 1970-talet i stadskärnorna är avträdet.

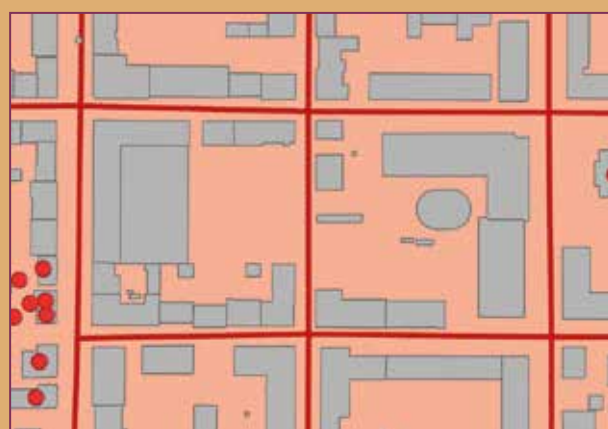

Illustration 67 och 68. Industrimiljöer i stadskärnorna hör till den typ av bebyggelse som inte sällan raderats under den senaste 40-årsperioden. Merparten av småindustrierna i kvarteret Nässlan och garverianläggningen i kvarteret Myrten i centrala Vänersborg är numera ett minne blott. Bilden till vänster visar kvarteren så som de såg ut på 1970-talet, den till höger visar kvarteren idag.

Illustration 69 och 70. Garveri i kvarteret Myrten, med tillhörande kalkningskar (till höger), nu ersatta av Vänersborgs kommunhus.

Illustration 71. Vänersborgs kommunhus är uppfört på den fastighet i kvarteret Myrten där det på 1970-talet fanns ett myller av byggnader tillhörande garveriet.

Illustration 72. Tomt med skomakeri, vedbod och lager på 1970-talet. Här hade tidigare så väl ett bageri som en textilverkstad huserat. Utvärderades inte som kulturhistoriskt intressant i samband med inventeringen.

Illustration 73. Samma tomt fyrtio år senare.

Illustration 74. Före detta bageri och bostadshus i Vänersborg, som innehöll verkstad och lägenhet på 1970-talet. Numera rivet och ersatt med en byggnad med liknande utseende. Ingick i grupp IV.

Illustration 75. Denna byggnad ersatte verkstaden från bildexemplet ovan. Den är tydligt inspirerad av sin föregångare i fråga om volymer och materialval.

Illustration 76. Bostadshus under pågående rivning 1981.

Illustration 77. Karta över det studerade området i Ulricehamns stadskärna. Den visar fördelningen av kulturhistoriska värdegrupper, som de bedömdes i samband med inventeringen 1973, samt de byggnader som rivits sedan dess.

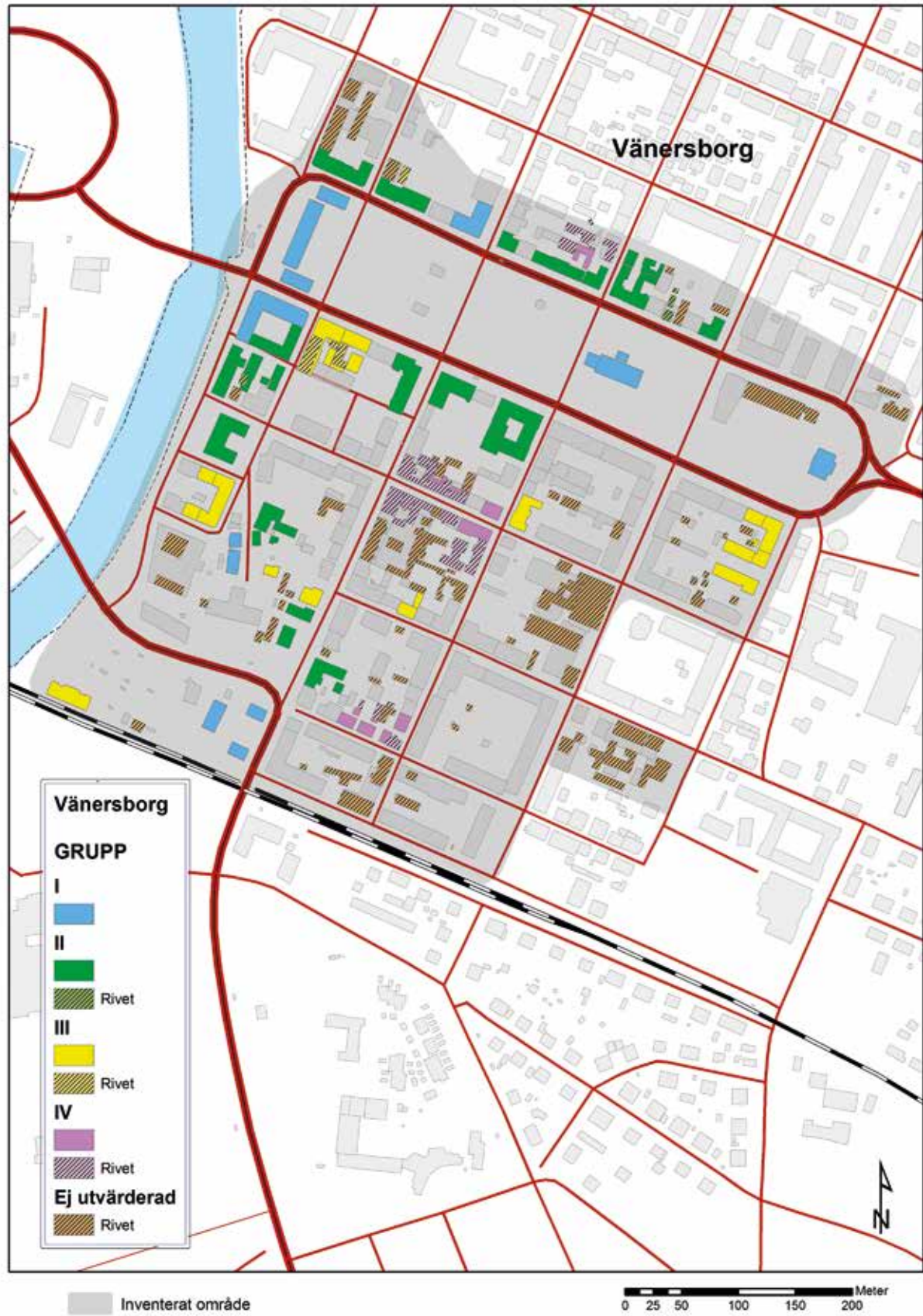

Illustration 78. Karta över Vänersborg som visar dels vad som bedömdes vara kulturhistoriskt värdefullt under 1970-talets början, och dels vad som rivits sedan dess.

Bebyggelse som försvunnit i landsbygdsområdena

Förändringen av stadens bebyggelse skiljer sig på flera sätt från den på landsbygden. Som tidigare nämnt så bedrevs det jordbruk vid fler enheter i början av 1970-talet än idag, även om en rad olika reformer för att rationalisera jordbruket redan genomförts. Flera av de före detta jordbruken i de studerade områdena är numera hästgårdar, en tendens som är särskilt tydlig i det stadsnära Lena. Vanlig är också varianten där bostadshusen är fortsatt bebodda medan ekonomibygnaderna tömts på djur och markerna arrenderas ut eller sålts av.

En tydlig skillnad sedan byggnadsinventeringarna gjordes är att en hel del av de sedan länge övergivna, ålderdomliga gårdarna ändå fanns kvar i någon form på 1970-talet. Idag är många av dem rivna. Detsamma gäller för typiska överloppsbyggnader, till exempel enkla avträden och hönshus, som ännu fanns kvar på gårdar som var i bruk på 1970-talet. Relativt få av de övertaliga byggnaderna står kvar idag.

I enstaka fall har jordbruken övergått till att bli fritidsfastigheter. När detta skett händer det inte sällan att bostadshusens vård prioriteras framför ekonomibygnadernas, som i sin tur förfaller för att till slut rasa samman och/eller rivs.

Bebyggelse som tillkommit sedan 1970-talets byggnadsinventeringar

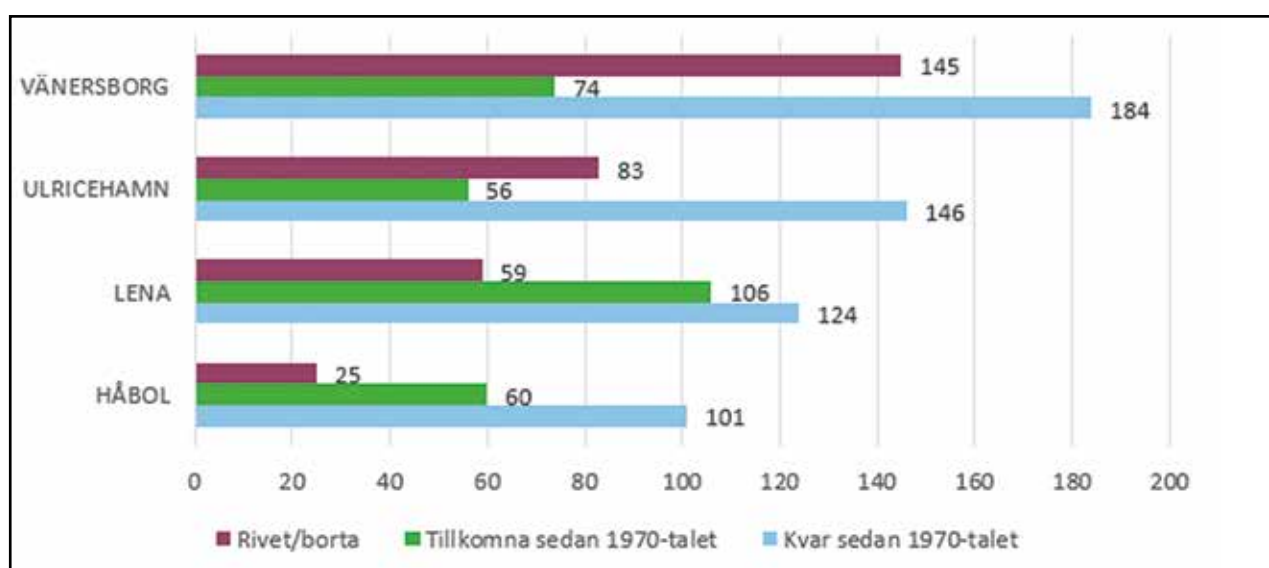
Det primära syftet med studien har inte varit att studera den bebyggelse som tillkommit sedan 1970-talets

	Totalt antal byggnader år 2013	Antal byggnader som tillkommit sedan tidigt 1970-tal	Procent av all nuvarande bebyggelse som byggts sedan tidigt 1970-tal
Håbol	161	60	37 procent
Lena	230	106	46 procent
Ulricehamn	202	56	28 procent
Vänersborg	258	74	29 procent

Illustration 79. Tabellen förtydligar hur stor andel av all nuvarande bebyggelse som utgörs av byggnader som tillkommit sedan det tidiga 1970-talets inventeringar, i respektive område. Notera att närmre hälften av byggnaderna i tätortsnära Lena tillkommit under de fyra senaste decennierna.

inventeringar. Samtidigt är det nya intressant i förhållande till det befintliga och det som försvunnit, eftersom det nya speglar hur behoven av olika byggnadstyper har förändrats med åren. Fokus här har handlat om att hitta svaren på frågorna: hur många byggnader har tillkommit sedan det tidiga 1970-talet och vilken byggnadskategori tillhör de?

En slutsats som kan dras av diagrammet nedan är att det är fler byggnader i städerna som rivits än som tillkommit sedan 1970-talets början. Förhållandet är det motsatta på landsbygden.

Illustration 80. Fördelningen mellan byggnader som rivits, tillkommit och står kvar sedan tidigt 1970-tal.

Illustration 81. Vid det före detta kaptensbostället från 1700-talet i Lena socken fanns vid inventeringen även smedja, ladugård, vedbod med mera. Samtliga ingick i grupp II och är numera rivna.

Illustration 82. Numera riven bod i Håbol, ingick i grupp IV. De små dalsländska sädesmagasinen i två våningar hör till de ekonomibyggnader som förlorat sin ursprungliga funktion för länge sedan.

Illustration 84, till höger:. Många av byggnaderna i grupp IV var under 1970-talet förfallna och ofta övertaliga sedan länge när de inventerades. Numera riven stampkvarn i Lena socken.

Illustration 83. Ålderdomligt bostadshus i Håbol som var förfallet redan vid inventeringstillfället. Numera rivet. Grupp IV.

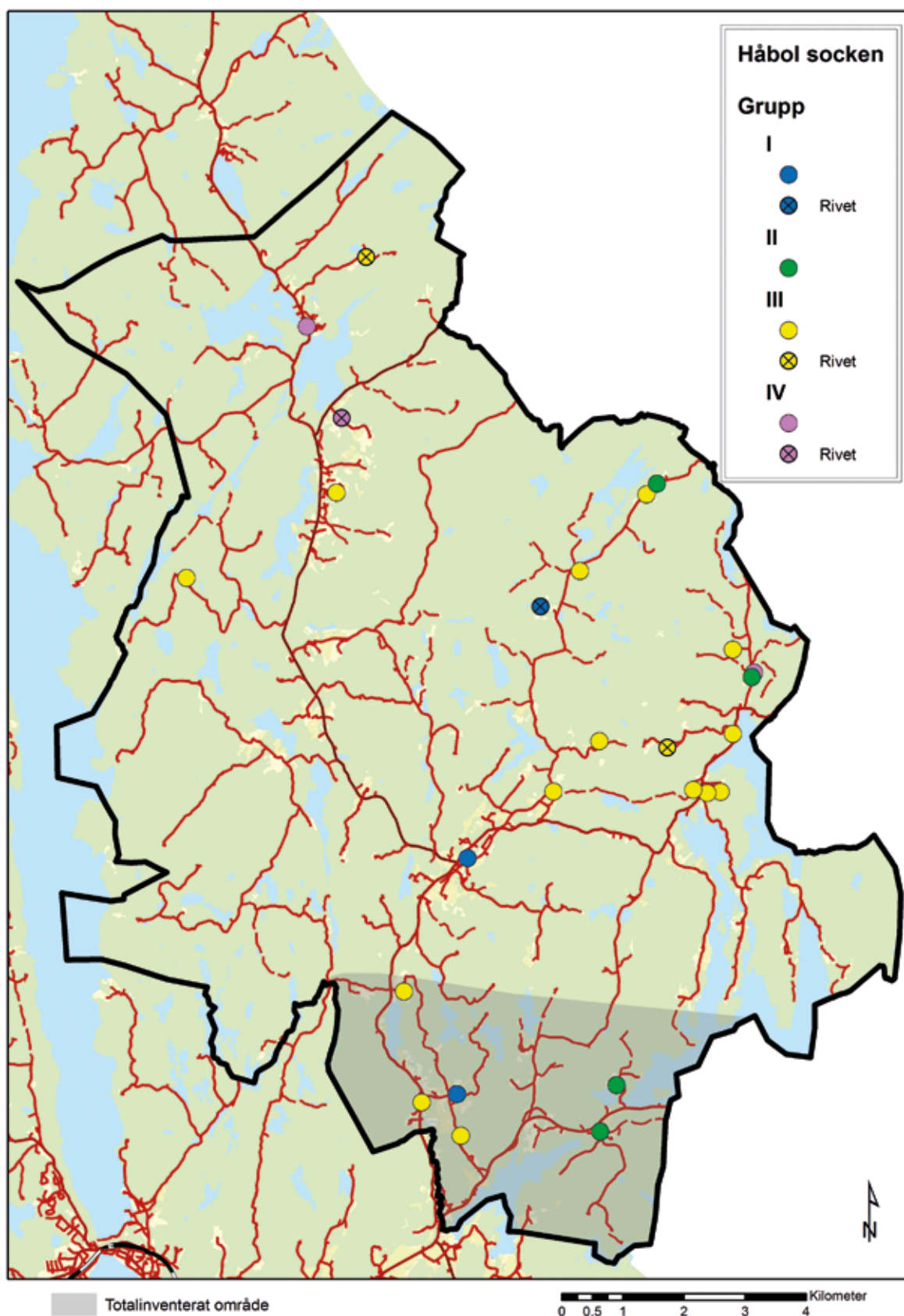

Illustration 85. Karta föreställande Håbol i Dals-Eds kommun. Färgmarkeringarna visar vilka byggnader/gårdar som bedömdes ha kulturhistoriskt värde 1972. De byggnader/gårdar som markerats med kryss är helt, eller i princip helt borta.

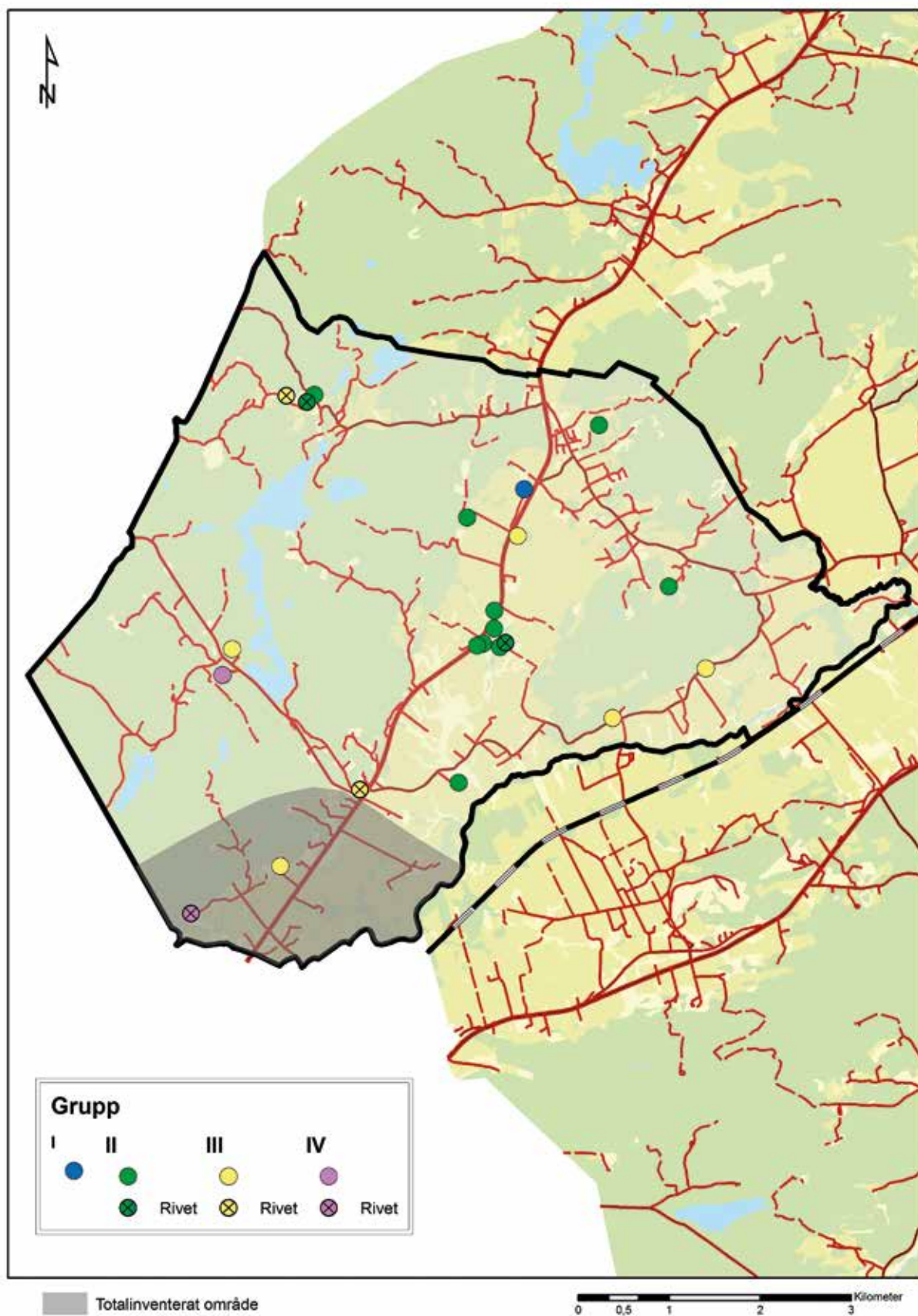

Illustration 86. Karta över Lena socken som visar vilka byggnader/gårdar som värderades som kulturhistoriskt intressanta i samband med 1970-talets inventering samt vilka av dessa som rivits sedan dess. De fastigheter som markerats med kryss är helt, eller i princip helt borta.

Illustration 87. Drygt 30 procent av det som byggs i Ulricehamn och Vänersborg sedan 1970-talet är bostadshus av olika slag.

Vad har tillkommit?

Av de byggnader som uppförts sedan 1970-talets början så utgörs merparten av komplementbyggnader. I städerna består 55 procent av den nytillkomna bebyggelsen av komplementbyggnader, och i landsbygdsområdena är motsvarande siffra hela 69 procent. På landsbygden dominerar garagen bland det som tillkommit, och i de studerade stadskärnorna så utgörs de flesta senare tillkomna byggnaderna av olika sorters förråds-

byggnader som sophus, byggnader för cykelförvaring och garage. Omkring en fjärdedel av det som tillkommit på landsbygden består av bostadshus, och cirka 31 procent i städerna.²²

Exempel på bebyggelse som tillkommit i stadskärnorna

Illustration 88. Flerbostadshus, Vänersborg.

Illustration 89. Cykelparkering under tak, Vänersborg.

²² Här inkluderas även de byggnader där lägenheter och andra verksamheter samsas i samma byggnad.

Illustration 90. Butiksbebyggelse, Vänersborg.

Illustration 91. Sophus, Vänersborg.

Exempel på bebyggelse som tillkommit i landsbygdsområdena

Illustration 92. Friggebod.

Illustration 93. Garage.

Illustration 94. Bostadshus.

Illustration 95. Lekstuga.

Om byggnadstyper då och nu

En jämförelse av vilken sorts byggnader som dominerade på 1970-talet respektive idag visar framför allt att antalet komplementbyggnader som exempelvis garage, växthus och friggebodar ökat markant på landsbygden. I staden har komplementbyggnaderna däremot minskat kraftigt i antal. Av den industribebyggelse som tidigare funnits i de två studerade stadskärnorna finns endast en bråkdel kvar. En tydlig tendens på landsbygden är att

antalet bostadshus ökat. Att sammansättningen varierar över tid beror inte bara på att byggnader försvunnit och tillkommit, utan också på att vissa äldre byggnader fått ny funktion.

Illustration 96 och 97. Bostadsbus i Ulricehamn från sekelskiftet 1900. Gårds huset och bodarna som också fanns på tomten när inventeringen gjordes 1973 är numera rivna. Byggnaderna ansågs ha höga kulturhistoriska värden och placerades i grupp II.

Hur har den kulturhistoriskt värdefulla bebyggelsen förändrats?

Totalt sett har 420 byggnader som ansågs besitta ett kulturhistoriskt värde på 1970-talet granskats i denna studie. Fördelningen mellan de olika kulturhistoriska grupperna kan ses i tabellen till höger.

En av frågeställningarna i studien gäller det eventuella sambandet mellan den kulturhistoriska värderingen som gjordes på 1970-talet och det faktiska bevarandet av de berörda miljöerna och byggnaderna. Såväl när det gäller graden av rivning som graden av förändring så syns en tydlig korrelation – *ju högre kulturhistoriskt värde* (och därmed *ju lägre kulturhistorisk grupp*) *desto större chans att en byggnad står kvar och att den förändrats i lägre omfattning*. Oavsett värdegrupp har all bebyggelse som utvärderades som kulturhistoriskt värdefull på 1970-talet förändrats i *lägre* utsträckning än den bebyggelse som *inte* utvärderats som kulturhistoriskt värdefull. Detta gäller i samtliga de studerade områdena.

Förändringarna i grupp III är procentuellt sett näst intill identiska med förändringarna för de byggnader

	Håbol	Lena	Ulricehamn	Vänersborg
Grupp I	5	2	10	12
Grupp II	9	66	81	41
Grupp III	50	46	4	19
Grupp IV	12	17	0	46

Illustration 98. Tabellen visar fördelningen mellan kulturhistoriska värdegrupper för de 420 byggnader som inventerats på nytt och som ansågs besitta ett kulturhistoriskt värde på 1970-talet. Det är oklart varför fördelningen ser så olika ut från plats till plats, till exempel varför byggnader tillhörande grupp II i Lena är många i förhållande till de i grupp III. I Håbol är förhållandet det omvända. Anledningen till varför inga byggnader placerades i grupp IV när Ulricehamns stadskärna inventerades är okänd. Kanske uppfattades bebyggelsen där som mer välvårdad, att rivningshot inte förelåg? Användes olika bedömningskriterier i olika inventeringsprojekt, trots att de gjordes ungefär samtidigt? Hänger det samman med att olika personer inventerade på olika ställen?

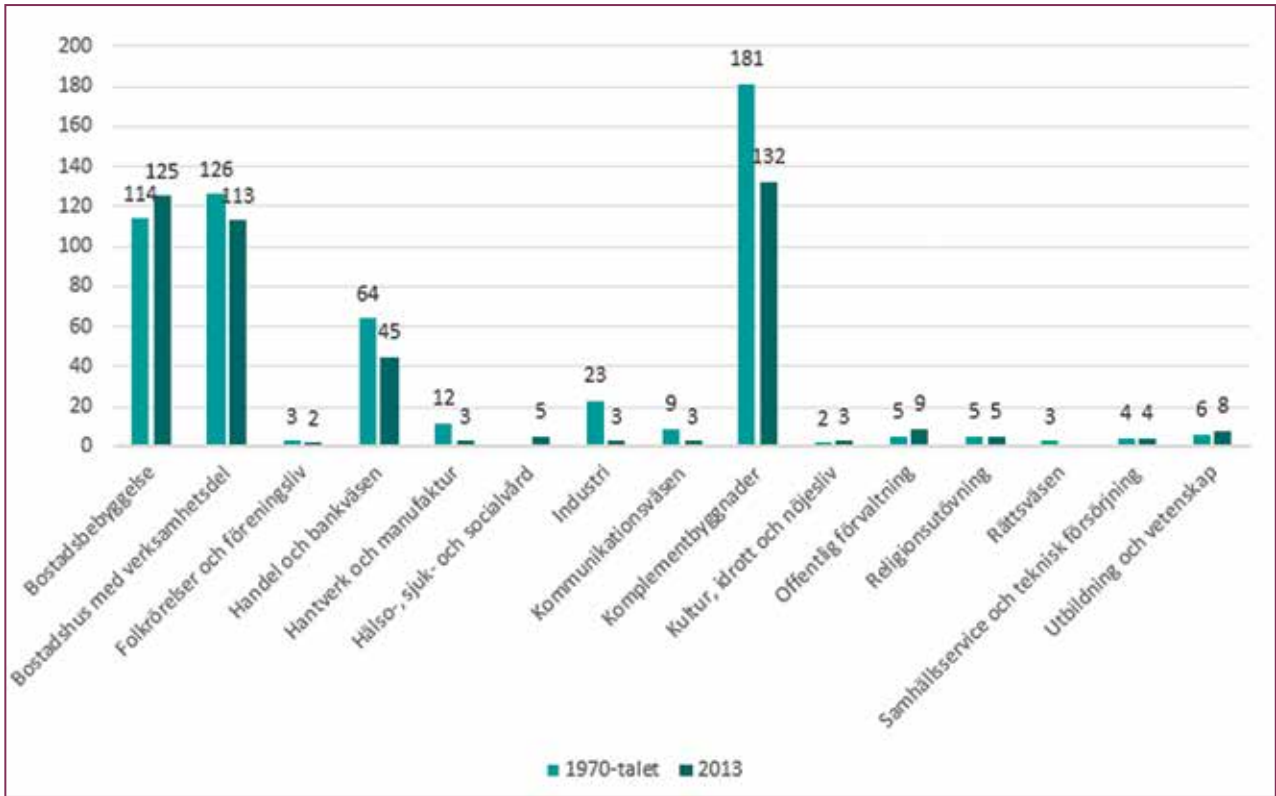

Illustration 99. Bebyggelsens sammansättning, jämförelse mellan tidigt 1970-tal och 2013. Ulricehamn och Vänersborg.

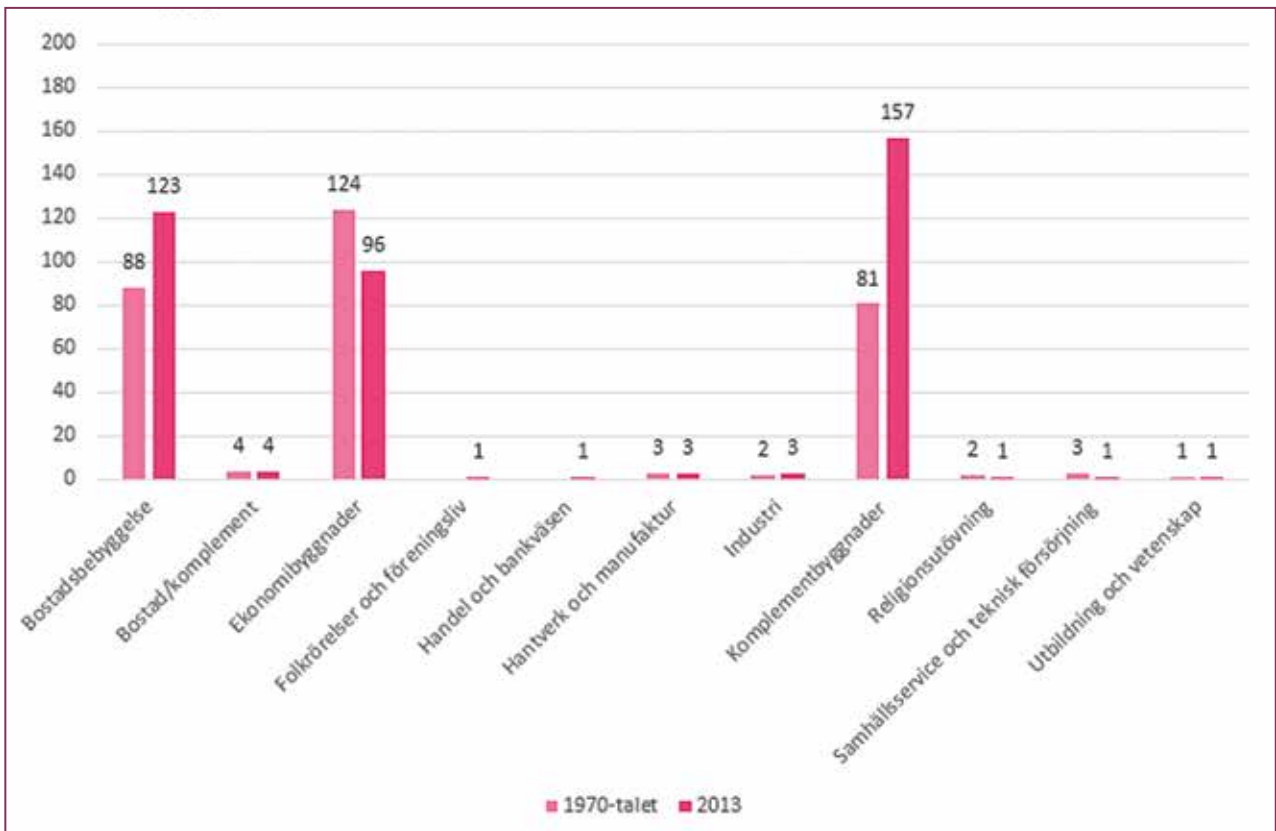

Illustration 100. Bebyggelsens sammansättning, jämförelse mellan tidigt 1970-tal och 2013. Håbol och Lena.

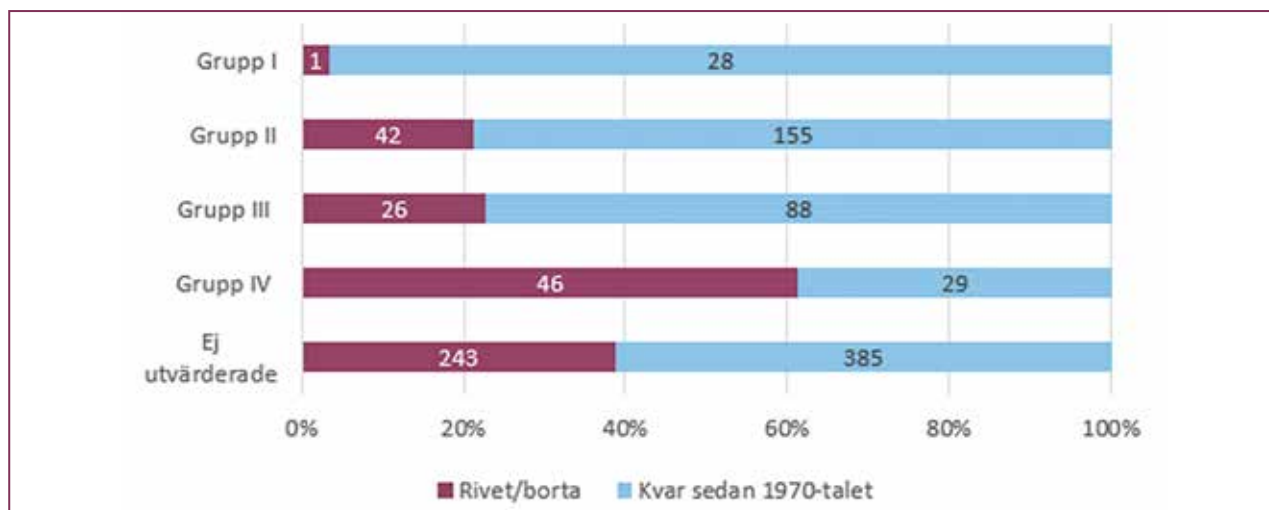

Illustration 101. Byggnader som rivits respektive står kvar sedan 1970-talet i de studerade områdena i Håbol, Lena, Ulricehamn och Vänersborg, sorterade efter kulturhistorisk värdegrupp. Förklaringen till avvikelserna i stapeln för grupp IV hänger samman med att byggnaderna i denna grupp i regel var förfallna, och det förutspåddes att dessa skulle komma att rivas, sina kulturhistoriska värden till trots.

som inte utvärderades som kulturhistoriskt intressanta på 1970-talet i Håbol och Lena. Detta belyser ett vanligt problem som uppstår när många värdegrupper används, och frågan kan ställas om flera värdegrupper egentligen ger någon positiv effekt på sikt? Bilden är delvis en annan när det gäller stadsbebyggelsen i denna studie, något som möjligen kan förklaras av att det finns relativt få byggnader i grupp III där.

Fastighetsägarnas syn på den kulturhistoriska utvärderingens betydelse Under 2013 års inventering ställdes ett antal frågor till de fastighetsägare som var hemma vid refotografering-

en. Intervjuerna gjordes endast med de som ägde en fastighet som bedömdes som kulturhistoriskt värdefull på 1970-talet.

1. Känner du till att gården/dina byggnader utvärderades som kulturhistoriskt värdefulla i början av 1970-talet?
2. Om ja: har det haft någon betydelse för ditt sätt att ta hand om huset/husen?
3. Om ja, i så fall hur?

Totalt sett svarade arton fastighetsägare på frågorna. Av dessa arton fanns en i Ulricehamn och två i Vänersborg, resten av informanterna fanns i Håbol och Lena.

Illustration 102 och 103. Det är osäkert om ägaren till detta bostadshus någonsin nåddes av informationen om gårdens kulturvärden. Gården tillhör grupp II.

Diagrammen speglar hur grad av förändring förhåller sig till kulturhistorisk värdegrupp. Det översta diagrammet visar den studerade bebyggelsen i stadskärnorna och det nedre visar bebyggelsen på landsbygden. Notera att antalet byggnader statistiskt sett är relativt litet, särskilt i vissa av de kulturhistoriska värdegrupperna.

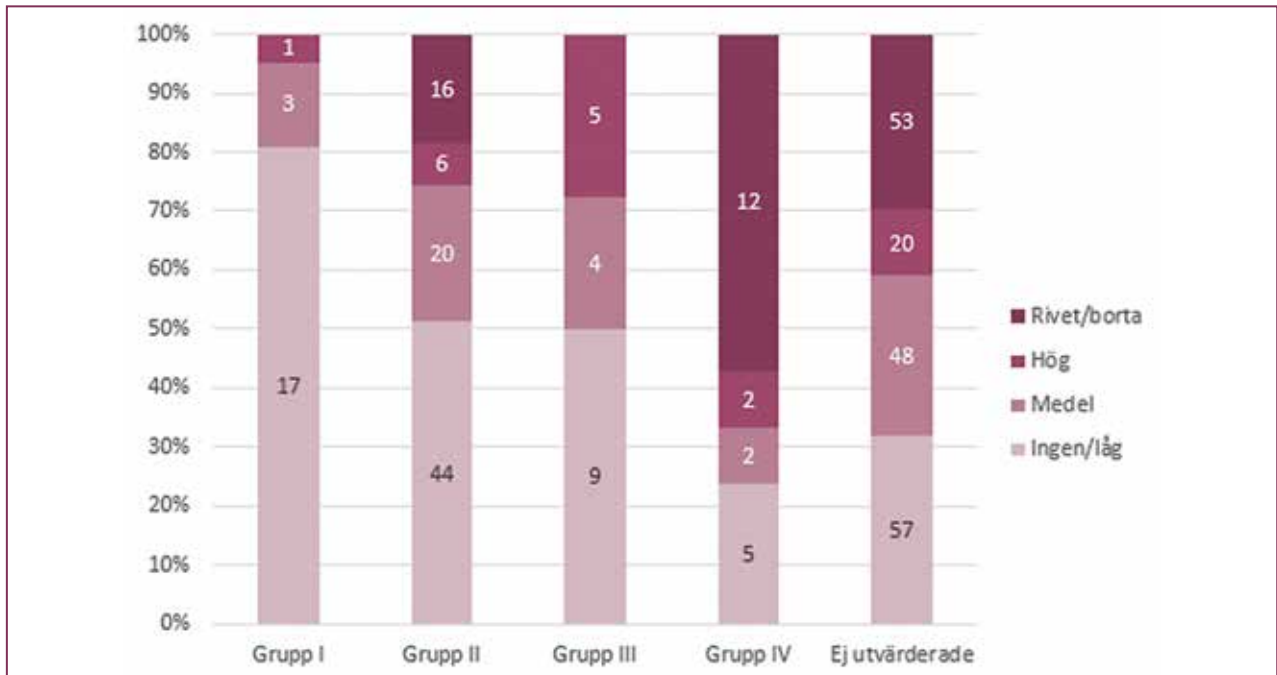

Illustration 104. Grad av förändring sedan 1970-talet i de studerade stadskärnorna Ulricehamn och Vänersborg, sorterade efter kulturhistorisk värdegrupp. Endast gatufasader.

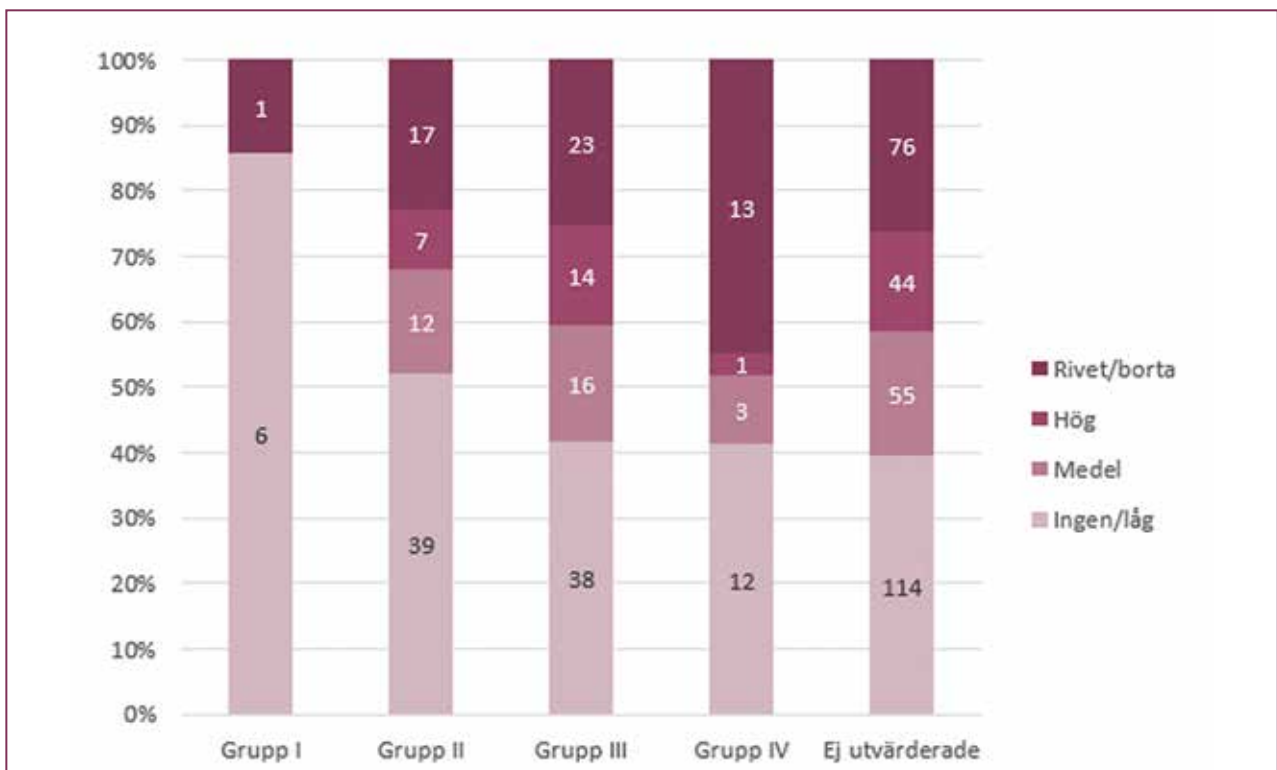

Illustration 105. Grad av förändring sedan 1970-talet i de studerade områdena i Håbol och Lena, sorterade efter kulturhistorisk värdegrupp.

Tio av de arton tillfrågade svarade nej på frågan om de känner till den inventering som gjordes på 1970-talet. Merparten av de som svarade ja svarade också ja på frågan om det haft betydelse för sättet att ta hand om husen. Exempel på sådana svar är: »Vi försökte spara lite gammalt när bostadshuset renoverades«, »Vi har varit rädda om det på utsidan och moderniserat lite på insidan« och »Vi har valt kunniga och intresserade hantverkare«. I ett par fall blev svaret att man inte kände till inventeringen men att informationen om det kulturhistoriska värdet ändå snappats upp på annat sätt. Ytterligare några svarade att de känner till det kulturhistoriska värdet, men att de fått reda på det på senare år via nyare inventeringar och kulturmiljöprogram.

Med tanke på att fyrtio år passerat sedan de första inventeringarna gjordes så är det inte konstigt om informanterna inte vet exakt när de fått reda på att byggnaderna betraktas som kulturhistoriskt värdefulla. Detta kan finnas med i bakhuvudet när man beaktar att åtta personer svarat att de vet att den egna fastigheten utvärderats redan på 1970-talet. Vidare varierade förutsättningarna på så sätt att vissa fastighetsägare funnits på platsen ända sedan 1970-talets början medan andra gårdar och fastigheter hunnit byta ägare flera gånger. Med varje ägarbyte ökar rimligtvis risken att känedom om att en byggnad utvärderats som kulturhistoriskt värdefull försvinner.

Förändring utifrån stadsarkitekternas och planerarnas perspektiv

För att få ytterligare förståelse för vad 1970-talets totalinventeringar haft och fortfarande har för betydelse för bevarande av kulturvärden, intervjuades stadsarkitekter och planerare från studiens fyra utvalda områden. Intervjuerna utfördes mellan februari och november 2014. I intervjuerna diskuterades även möjliga orsaker till förändringarna.

Från Vänersborg intervjuades Magnus Wängblad, stadsarkitekt sedan cirka nio år tillbaka. För Ulricehamns räkning intervjuades Gunilla Pettersson, nuvarande stadsarkitekt, Ann Stockzelius, planingenjör och Jonas Yngström, stadsarkitekt under perioden 1992–2007 och dessförinnan planarkitekt under åren 1982–1989. Sabina Talavanic, stadsarkitekt, och Sven-Åke Mökander, före detta kulturchef, intervjuades från Vårgårda kommun. Eva Karlsson som arbetat inom Dals-Eds kommun sedan 1977, först som administra-

tör och sekreterare i byggnadsnämnden, och nu senast som chef för plan- och byggkontoret, delade med sig av sina erfarenheter från arbetet med kulturmiljöer i kommunen.

Synen på 1970-talets byggnadsinventeringar

Merparten av informanterna är överens om att 1970-talets byggnadsinventeringar fortfarande har betydelse för arbetet med bevarande av kulturmiljöer på respektive ort.

Magnus Wängblad anser att byggnadsinventeringar är viktiga underlag, och säger att aktuella inventeringar används strikt så fort det kommer in till exempel ett bygglovsärende i Vänersborg. Det första som görs är att undersöka om den aktuella byggnaden är kulturhistoriskt utvärderad, i vilket fall sökanden informeras. Ibland skickas även en kopia på inventeringsblanketten till den sökande. Magnus anser dock att inventeringarna bör förnyas, då det är tydligt att viss information är föråldrad. Inventeringen för stadskärnan uppdaterades 1982 och den ligger också till grund för Vänersborgs bebyggelsemiljöprogram. Alla bygglovsärenden som kommer in till bygglovsenheten och som berör kulturhistoriskt utvärderade byggnader skickas på remiss till Västarvet. Sedan tas byggnadsinventering, bebyggelsemiljöprogrammets aktuella råd samt remissvar från Västarvet med i tjänsteutlåtandet och blir en del av bedömningsunderlaget.

Eva Karlsson på Dals-Eds kommun är av samma uppfattning. Inventeringarna används i bygglovsärenden och när det framgår att en byggnad är kulturhistoriskt utvärderad remitteras ärendet till Västarvet. Vilken kulturhistorisk grupp en byggnad/anläggning ingår i är avgörande för hanteringen av ärendet. Byggnader i grupp I betraktas som att de har lagligt skydd.

I Ulricehamn används numera i första hand ett kulturmiljöprogram från 2002 vid ärenden rörande stadsplanering och bygglov, enligt Gunilla Pettersson och Ann Stockzelius. Inventeringen från 1970-talet ligger dock till grund för programmet, och har därför indirekt stor betydelse. Kulturmiljöprogrammet beskrivs som mycket betydelsefullt eftersom det ger argument, tyngd och väcker stolthet hos fastighetsägarna. Jonas Yngström framhäver även att det fanns ett annat viktigt styrdokument, kallat *Råd och Riktlinjer till fastighetsägare i centrum*. Ursprunget till detta var att ett antal gymnasielever ställde samman fasader på Storgatan i en

Illustration 106 och 107. Byggnadsminnet Gäserudsstugan i Håbol uppfördes under slutet av 1600-talet och är en av Dalslands äldsta profana byggnader på ursprunglig plats.

lång rad på 1980-talet. Det blev så illustrativt att politiker och den berörda köpmannaföreningen satte upp en skylt i början av gatan med denna illustration, för att på så sätt välkomna besökare till »varuhuset Storgatan«, som kontrast till de stora köpcentrumen A6 i Jönköping och Knalleland i Borås. Illustrationen utvecklades sedan till *Råd och Riktlinjer*, rörande just byggnaderna längs Storgatan. Dokumentet bygger på tidigare inventeringar och har en tydlig ambition: att anpassa bebyggelsen till stadens karaktär. Enligt Jonas har den spelat en viktig roll i arbetet med att behålla Ulricehamns karaktär som trähusstad. Detta har fått mycket reella konsekvenser, som bland annat går att se på de nya byggnaderna i kvarteret Norra Amerika, Centralamerika och Australien. Dessa byggnader har anpassats i material och utseende till den äldre bebyggelsen, enligt Jonas.

Sabina Talavanic på Vårgårda kommun, belyser en annan aspekt av 1970-talets inventeringar, nämligen hur de förmedlar kunskap om kulturhistoriska värden till de enskilda fastighetsägarna. Många hör av sig till kommunen och säger »Vi tror att vårt hus är k-märkt, stämmer det?«. Detta hände även innan 2007 års inventering var tryckt och klar, så den gamla inventeringen har varit ett viktigt dokument i detta avseende. Sabina tror att den äldre inventeringen på ett sätt hade högre status för att den innehöll tydliga rekommendationer och fungerade som ett regelverk, till skillnad från det nyare dokumentet som hon uppfattar som mer vagt.

Behov av förnyelse

Magnus vill gärna se att inventeringarna uppdateras för att kunna göra bästa möjliga nytta i arbeten med planer och bygglov. I grunden är han positiv till inventeringarnas utformning men framhåller att de gärna får vara »fylligare«. Det är viktigt att de är »väckarklockor«, för att främja en tydlig dialog med de inblandade i ärendet. Han vill ändå vara tydlig med att det i slutändan alltid är en vägning mellan olika intressen, där värnandet om kulturhistoriska värden är ett av flera. Inventeringsmaterialet och Västarvets utlåtande utgör en sida att ta hänsyn till, på samma sätt som även fastighetsägare, det allmänna intresset och detaljplanen gör.

Från Ulricehamns sida är de väldigt nöjda med sitt kulturmiljöprogram från 2002, även om de anser att det skulle behöva aktualiseras med exempelvis nya *Plan- och bygglagen*. De uppskattar särskilt den informativa generella delen i slutet, som bland annat visar bilder på detaljer.

Kännedom och intresse från allmänheten

Magnus upplever att det är oerhört olika hur väl fastighetsägare känner till de inventeringar som gjorts i Vänersborg på 1970- och 80-talen. Han gör en grov uppskattning att det är mindre än hälften som känner till dem. Eva i Dals-Ed är också tveksam till hur välkänd den är. Gunilla och Ann i Ulricehamn delar uppfattningen att inventeringen i regel inte är väl känd. De menar ändå att berörda fastighetsägare oftast brukar bli glada och stolta när de får reda på att deras byggnad finns med i kulturmiljöprogrammet. Jonas är däremot av en annan åsikt. Han minns det som att fastighetsägarna generellt sett kände till inventeringen.

På frågan om allmänheten är intresserad av ortens kulturhistoriska värden, generellt, är svaren från Magnus i Vänersborg och Gunilla och Ann i Ulricehamn snarlika. Enligt dem är det en liten kategori av befolkningen som är intresserad. Gunilla och Ann menar att de som vill ha ett äldre hus oftast är intresserade. Enligt dem är det den yngsta gruppen husägare, tjugo till trettio år gamla, som är minst intresserade och som är den svåraste gruppen att nå. Jonas tror mer på allmänhetens engagemang och upplevde under sin tid som stadsarkitekt ett stort intresse för kulturhistorisk bebyggelse och »en stolthet över att bo i Älvsborgs äldsta stad«. Eva är också mer positiv till intresset i Dals-Eds kommun. I Häbol är allmänheten särskilt intresserad, tror hon. Hon har en teori om att Gäserudsstugan, Häbols enda profana byggnadsminne, spelar en viss roll i detta. Eva lägger till att det bor många äldre i Häbol och att det nog finns flera släkter som har funnits där länge, och att det också kan påverka intresset för ortens kulturhistoria. I Vårgårda finns det likaså ett stort intresse för kulturhistoria, enligt Sven-Åke. Ett exempel är att det finns åtta aktiva hembygdsföreningar i kommunen, och att flera av dem har totalinventerat i sitt område som en fortsättning på bebyggelseöversikten *Sveriges bebyggelse*. Samtidigt ser intresset olika ut hos de som bott länge i bygden och de som är nyinflyttade. Sven-Åke har ett förflutet som fastighetsmäklare och menar att den som säljer en släktgård inte säljer till vem som helst. Han eller hon vill veta vad personen i fråga ska göra med husen. De nyinflyttade familjerna är idag i regel kapitalstarka och har alla möjligheter att förändra. De struntar i bevarade fasader och verandor och ändrar efter sina behov, menar han.

Illustration 108. Jämnåriga grannfastigheter där de sidohängda originalfönstren från omkring 1930 bibehållits till höger, och bytts ut till pivåhängda med lösspröjs till vänster.

Kännedom och intresse från politikerna. På frågan om politikerna i plan- och byggnämnden känner till och använder inventeringen svarar Magnus att politikerna i Vänersborg ofta får höra talas om inventeringen i specifika ärenden som berör byggnader som utvärderats. Han påpekar också att det är väldigt olika hur väl insatta de är.

Gunilla och Ann menar att när kulturmiljöprogrammet i Ulricehamn var nygjort så var det omtalat bland politiker. Nu är det istället tjänstemännen som får förmedla kunskapen till dem, eftersom politikerna själva inte bläddrar i inventeringar och program.

När Jonas var yrkesverksam i kommunen var byggnadsnämnden väl medveten om inventeringen och beställde bland annat Råd och Riktlinjer som delades ut till varje fastighetsägare i centrum.

Eva ställer sig mer tveksam till huruvida inventeringen i Dals-Ed är väl känd och betydelsefull för politikerna. Hon tror att den kan vara det i särskilda ärenden. Detta förklarar hon med att politiker byts ut, och att vissa är mer intresserade än andra.

För Vårgårdas räkning är Sabina av liknande upp-

fattning. Hon anser att den nya inventeringen är utan större tyngd för politikerna och att den mer fungerar som vägledning.

För samtliga orter ges en liknande bild av politikernas intresse för de lokala kulturhistoriska värdena. Det är en bild av politiker som stundtals visar intresse i enstaka aktuella frågor, men där intresset framför allt varierar med sittande nämnd. Sven-Åke anser att politikerna har ett pragmatiskt förhållningssätt till kulturhistoriska värden, där höga inflyttningstal är viktigare än bevarandet av dessa värden. Att bygden hålls levande är det viktigaste.

Möjliga orsaker till förändring

Under fältarbetet framkom det att de flesta byggnader genomgått förändringar sedan inventeringarna på 1970-talet. En vanlig förändring i städerna är att fönster med träbågar bytts ut mot PVC- eller aluminiumfönster och att trädörrar blivit ersatta av dörrar i eloxerat aluminium, som alla mer eller mindre har samma utseende. En annan iakttagelse är att många balkonger, takfönster och -kupor tillkommit, att gårdshus rivits och att många

Illustration 109 och 110. Exempel på ett fönster med en så kallad instickskarm, en sorts karm som fästs på insidan av den befintliga karmen. Resultatet blir att tjockleken på karmen ökar samtidigt som ljusinsläppet minskar.

portar som tidigare varit öppna mot gården stängts och försetts med lås. Även skyltfönster i gatuplan har försvunnit då lokalerna bytt funktion från butik till bostäder.

Samtalet med Magnus kom att fokusera på byggnadsdetaljer. Principen vid ett fönsterbyte är att fönstrens utseende ska likna dem de ersätter, så att det inte syns på avstånd att de är nya. Det är dimensionerna som är det stora bekymret. Äldre fönster var nätta och de nya är mycket grövre, vilket gör att man ofta direkt ser skillnad. I de fall då ett pivå-/vridfönster ersätter ett tvåluftsfönster kan det bli aktuellt med lösspröjs för att de ska likna de föregående, menar Magnus, men att det tyvärr ofta blir stora och tydliga skillnader.

Magnus förklarar de nytillkomna balkongerna med ett högt tryck från fastighetsägare som hävdar att det inte går att hyra ut bostäder utan balkonger i en småstad (som inte lider av bostadsbrist). Men principen är att endast i undantagsfall ge tillstånd till nya balkonger mot gata. Magnus bekräftar att de hellre bevarar gatubilden och bygger om mot gårdarna i Vänersborg. Han förklarar att det är en balansgång där de måste kompromissa för att nå en lösning. Samma sak gäller för de

nyttillkomna takfönstren och -kuporna. I Ulricehamn finns det enligt Gunilla och Ann ingen sådan princip, att gatufasaden ska sparas. Istället är bullerkraven något som de tänker mycket på. Numera ska det finnas en tyst sida i varje lägenhet, samtidigt som det finns en önskan om att folk ska kunna bo inne i stadskärnan. Det kommer däremot in ansökningar om lov att bygga större balkonger, på grund av att de befintliga anses vara för små.

Många butikslokaler har idag byggts om till bostäder. Enligt Magnus hänger detta fenomen ihop med att Vänersborg är utsatt för konkurrens från externa köpcentra, vilket leder till en centrumförminskning och -förskjutning. De forna paradgatorna Kungsgatan och Drottninggatan har tappat till förmån för gågatorna Edsgatan och Sundsgatan. Det går att förhindra via detaljplan att bostäder inte byggs i gatuplan, men samtidigt måste lokalerna användas. Magnus ser två stora orsaker till centrumförminskningen i Vänersborg. Det första är att E45:an dragits om och nu går strax väster om staden istället för genom. Innan dess var Vänersborg en handelsstad. Det andra har att göra med att närliggande Överby köpcentrum byggdes i

Trollhättan. Till viss del gäller det även bygget av Torp i Uddevalla. Tidigare handlade stora delar av östra Dalsland i Vänersborg, liksom de flesta kommuninvånare, men så är inte fallet längre.

Centrumförminskning och -förskjutning är något som drabbar många städer i landet. I Ulricehamn pågår i skrivande stund ett försök att förhindra att folk åker till andra städer för att handla, genom att planera en ny handelsetablering vid Riksväg 40. Handlarna inne i stadskärnan verkar dock inte särskilt nöjda med detta. Även i Ulricehamn förekommer fenomenet med butikslokaler som omvandlas till bostäder. Detta förklaras med att behoven ändras och att det idag finns för många lokaler. Gunilla och Ann kan ge avslag på ett bygglov för ändrad användning, då de menar att det inte är lämpligt att bo i gatuplanet så att folk kan titta in. Magnus är ändå någorlunda optimistisk när det gäller framtiden. Han tror att en möjlig lösning är att arbeta med just kulturmiljöerna samt restauranger och kaféer, för att få bukt med problemet med centrumförskjutningen och -förminskningen. Att sikta på en övergång till upplevelsehandel istället, för att på så sätt erbjuda något som ett köpcentrum inte kan.

Gunilla anser att det på miljö- och samhällsbyggnadsenheten är viktigare att jobba med rådgivning än med begränsningar via detaljplan. Hon är orolig för den modernare bebyggelsen och menar att folk måste få rådgivning för att karaktären ska kunna bestå. Hon önskar att dessa frågor kunde börja diskuteras redan i skolan.

I Ulricehamn är fastighetsägarna tvungna att lösa parkeringsfrågor på den egna tomten, vilket förklarar många rivningar av uthus inne i staden – en konsekvens av att det inte finns någon annanstans att parkera.

Jonas förklarar att mycket hände på byggfronten i Ulricehamns centrum på 1980-talet. Äldre byggnader ersattes med nya – dock fanns intresset att anpassa den nya bebyggelsen till den äldre. Han menar att fastighetsägare som inte var hemmahörande i Ulricehamn var mer okänsliga under nybyggen och renoveringar, på grund av att de inte hade samma intresse för bevarande som de lokala fastighetsägarna.

»Lokala fastighetsägare var mer lyhörda och anpassade sina hus efter äldre förebilder (satte in trädörar i entréer i stället för aluminiumpartier, anpassade takkupor till äldre modell m.m.).«

Jonas Yngström, ur mailkonversation 9/10 2014

Jonas vill också poängtera att det är viktigt att skapa en levande stad. »Allt går inte att bevara.« Ambitionen från både politiker och tjänstemän har varit att bevara bebyggelsens karaktär genom att anpassa nya byggnader i form och storlek men att ändå tillåta nya element. »Ulricehamnarna ville inte göra som Eksjö, de ville ha en sorts dynamik och inte ett museum – en sådan diskussion fanns bland politikerna.« Nya byggnader som inte anpassas till utan istället bryter av från trähustadskänslan är inte uppskattade inslag i Ulricehamn. Jonas beklagar sig över att ett stort kvarter med höga bostadshus fått uppföras nyligen strax söder om stadskärnan. »Det är inte anpassningsarkitektur, utan snarare brutalism.«

På landsbygden ser det annorlunda ut eftersom det sällan upprättas detaljplaner och att det ofta saknas krav på bygglov. I Dals-Ed upplever Eva det som att mycket som rör förändring av bebyggelsen aldrig kommer in till kontoret. »Vi får ingen kontakt med folk, och då kan vi inte ge råd till dem heller. Folk gör som de vill, de frågar inte. Vi har inga resurser till att utöva tillsyn, om det inte kommer in en anmälan. Vi har inte heller särskilda resurser till informationsinsatser.« Eva menar att det inte är säkert att folk vet att de kan göra på något annat sätt, och att det är en förklaring till några av de förändringarna som skett sedan 1970-talet.

I Dals-Ed vill man precis som i Ulricehamn utveckla det som finns snarare än att stoppa och bevara. Ibland händer det att Västarvet avråder från en föreslagen förändring, men att politikerna går emot just av detta skäl. »Politikerna tycker att det är bra att folk gör något. Hellre det än att det inte händer något.«

Tidigare har de inte jobbat så aktivt med kulturmiljöfrågor i Dals-Eds kommun, enligt Eva. Det är först nu när det finns en ny inventering som det blivit ändring. »Tidigare hade vi sällan diskuterat med arkitekter och handläggare om kulturmiljövärden, och det har aldrig varit någon stor fråga i översiktsplanen. Känns som att det har kommit upp de senaste åren, i och med de nationella miljömålen. Nu lyfts det upp att allt sådant här ska med i översiktsplanen, och att folk ska göras medvetna genom detaljplaner.«

Eva berättar att de sällan får in bygglovsansökningar från Håbol och att det inte byggs mycket nytt där. Vissa åtgärder är bygglovsbefriade och området är i mycket liten utsträckning detaljplanlagt. I kontrast till Håbol menar Sabina och Sven-Åke att det byggs mer än någonsin i Vårgårda idag, och kanske särskilt

Illustration 111 och 112. Till vänster en av de byggnader som tillkommit sedan inventeringen på 1970-talet i Ulricehamn. Den byggnad som låg på platsen tidigare ingick i grupp 11. Stor vikt lades vid att det nya huset skulle anpassas till bokhandelshuset från 1800-talet intill, som syns på bilden till höger.

Illustration 113 och 114. Denna hörnbyggnad i Ulricehamn revs 1984 och ersattes med en byggnad med liknande volymer och drag. Mest i ögonfallande är det närmast kopierade, avfasade hörnpartiet.

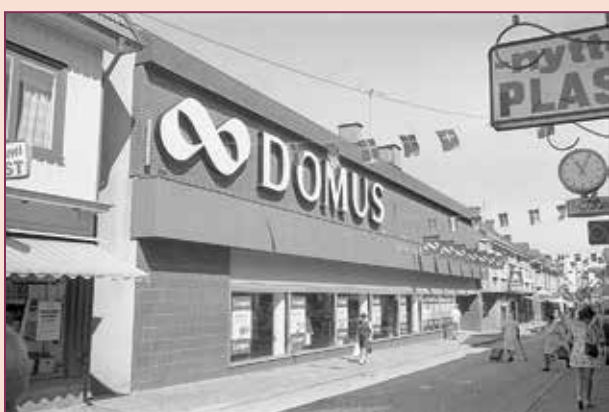

Illustration 115 och 116. Domus från 1960-talet ansågs vara en främmande fågel på Storgatan. I kommunens dokument Råd och riktlinjer gjordes förslag till en exteriör anpassning där fasaden delades in med bland annat lisener, i ett försök att bryta ned »den abstrakta lådan«.

Illustration 117 och 118. Kontors- och affärsbyggnad från 1960-talet, ritad av White arkitekter. Byggnaden genomgick vid sekelskiftet 2000 en total karaktärsförändring för att bättre passa in bland trähusen längs Storgatan i Ulricehamn.

just i Lena, den del av kommunen som ligger närmast Göteborg och nära Alingsås. Där köper stadsbor upp jordbruksfastigheter och gör om dem till hästgårdar. Dessa människor är kapitalstarka och har råd att ändra sina byggnader som de vill. De ser ett tydligt mönster att de byggnader som används som sommarställen är mer välbevarade. Där behöver det inte vara så modernt och bekvämt, kanske särskilt när det är ett ställe som gått i släkten. »Men när de kommer ut på marknaden kan förändringarna komma.«

De tror att en del fastighetsägare är rädda för processen, att söka lov och råd hos kommunen, och gör förmodligen inte det heller av denna anledning. I Vårgårda finns dessutom en lokal regel om att det är bygglövsfritt att bygga till 40 kvadratmeter utanför detaljplanlagt område.

En annan aspekt som diskuterades med stadsplanerarna är den stora personalomsättning som många stadsbyggnadskontor (och motsvarande) erfar, och om denna kan ge effekter på hur bebyggelsen förändras på

en ort. Magnus menar att mycket kunskap, engagemang och kontinuitet går förlorad när personalen byts ut ofta. Han tror att förklaringen bakom stor personalomsättning är en kombination av dålig lönebild samt stress på grund av tung arbetsbörda. Konsekvenserna blir, förutom den förlorade kontinuiteten, att det ibland uppstår glapp där till exempel en bygglovshandläggartjänst kan stå vakant i ett halvår innan det kommer någon ny. Resultatet av detta blir i sin tur svartbyggen. Mycket finns att vinna på att anställa lokalbefolkningen som bor på platsen, som inte kommer att ge sig av efter ett år eller så. Jonas tror däremot inte att den stora personalomsättningen har så stor betydelse, utan att det viktiga är hur engagerade politiker och tjänstemän är. Eva är av samma uppfattning. De har anställt arkitekter på konsultbasis på kontoret, men tror inte att det har haft någon betydelse.

Fallstudier

Att jämföra fotografier från två olika tider är ett sätt att visa på förändring, men jämförelsen berättar bara vagt om vad som skett under tiden som passerat mellan de båda fångade ögonblicken. Som ett komplement till den jämförande studien har fyra studenter på bebyggelseantikvariska programmet vid Göteborgs universitet fått i uppdrag att samla information om fyra specifika fall för att visa på vad som hänt mer konkret. Tre av objekten ligger i Ulricehamn och ett i Vänersborg. Alla fyra utvärderades som värdefulla i samband med det tidiga 1970-talets inventeringar, och tre av dem har senare skyddats med q respektive Q i detaljplan.

De fyra enskilda fallen bör inte nödvändigtvis betraktas som representativa för all behandling av kulturarv sedan 1970-talet. Tillsammans syftar de till att visa på en tidsanda, och på hur kulturhistoriskt värdefull bebyggelse kan hanteras på kommunernas stadsbyggnadskontor eller motsvarande. Fallen från Ulricehamn är något mer utförligt beskrivna än Vänersborgsfallet på grund av tillgången till ett fylligt klipparkiv på Ulricehamns museum.

Fall A, Ulricehamn

I samband med 1970-talets inventeringar bedömdes tre byggnader i det aktuella kvarteret vara kulturhistoriskt intressanta. Två av byggnaderna låg längs ortens huvudgata, Storgatan, och ingick i ett område som definierats som kulturmiljö. På ena hörnet låg en reveterad byggnad från 1800-talet som ingick i grupp II, det vill säga en byggnad med stort kulturhistoriskt värde. Intill ligger än i dag en timrad byggnad i en våning som ansågs vara av riksintresse och placerades i grupp Ib (se ovan). Den tredje byggnaden som ansågs ha kulturhistoriskt värde var en träbyggnad som till skillnad från de båda andra vette mot en mindre gränd. Den hörde till grupp II.

År 1983 ändrades stadsplanen för kvarteret i syfte att delvis möjliggöra ny bebyggelse genom rivning av alla byggnader utom de två byggnaderna vid huvudgatan. Den envåninga byggnaden försågs med Q i bemärkelsen kulturresevat. »Åtgärd får icke vidtas som minskar bebyggelsens eller markens kulturhistoriska värde« står det i bestämmelserna, liksom att ny byggnad endast får uppföras om den befintliga byggnaden skadats av våda. Hörnbyggnaden försågs istället med q: »Särskild miljöhänsyn«. Till detta följde beskrivningen »sådan föränd-

Illustration 119. Fall A – Alla byggnader i kvarteret revs 1984 utom detta, som hade försetts med den starkare bestämmelsen Q – kulturresevat – i stadsplanen.

ring av befintlig byggnad får ej vidtas som förvanskar dess yttre form och allmänna karaktär mot gata. Ny bebyggelse kan medges som med hänsyn till områdets allmänna karaktär prövas lämplig«. I efterhand verkar innebörden av bestämmelsen tveetydig.

Stadsarkitekten försökte få till stånd ett bevarande, men redan året därpå revs hörnhuset. Anledningen var att det enligt fastighetsägaren skulle bli allt för kostsamt att renovera den befintliga byggnaden. En ny byggnad uppfördes med volymer, material och drag som i stor utsträckning påminner om den föregående byggnaden. Den enda byggnaden i kvarteret som kunde bevaras var en envåninga byggnaden där rivningslov inte beviljades på grund av stora Q i planen. Det stora Q:et tolkades alltså som ett starkare skydd än det lilla q:et. Fastighetsägaren var även inställd på att ersätta envåningshuset, särskilt när rötskador påträffades. I en tidningsintervju sade en representant från företaget: »Vi är medvetna om att huset är Q-märkt, men för den skull finns andra alternativ än att bevara det. Man kan riva det och bygga upp en identisk kopia«. ²³

Tidningsklipp från 1982–84 ger bilden av att fastighetsägaren var tydligt inställd på rivning av hörnbyggnaden under hela tiden som den nya planen arbetades fram. Skyddsbestämmelsen, som alltså klubbades igenom med vetskapen om den nya ägarens intentioner, erbjuder på en och samma gång möjligheter både till bevarande och rivande. Det hade varit intressant att få

23 Västgöta-Demokraten.1984-02-21.

Illustration 120 och 121. Fall B – Bostadshus från 1800-talet som revs trots rivningsförbud i detaljplanen. Den nya byggnadens form är i stora delar densamma som sin föregångares. Takteglet från den äldre byggnaden tillvaratogs, och den nya byggnaden har försetts med samma fönsterindelning, dörrplacering och även knutlådor.

inblick i hur det gick till i praktiken när den formulerades.

Under tiden som processen pågick skrevs det mycket i Ulricehamns tidning om de befintliga byggnaderna, såväl i artiklar som insändare. Till saken hör att förändringarna i detta kvarter skedde i en tid då hela stadskärnans bevarande och utveckling diskuterades. Ett särskilt diskussionsunderlag hade tagits fram av kommunen, ett underlag som tog upp aspekter som bebyggelseutveckling, handel och trafikmängd. Diskussionen i den lokala tidningen var livlig, inte sällan refererades det till den förnyelse som skett under 1960- och 70-talen. Flera medborgare förfasade sig över den allmänna moderniseringen av den pittoreska småstaden, och någon befarade att orten snart skulle bli lika full av »avgaser, betong och vassa hörn« som grannstaden Borås.²⁴

Fall B, Ulricehamn

Bostadshuset i det aktuella kvarteret uppfördes någon gång under 1800-talet och byggdes senare om till verkstad. Det hör till den bevarade bebyggelse som uppstod strax utanför den södra tullporten, och som därigenom markerar gränsen för den gamla stadskärnan. Tillsammans bildar dessa byggnader en kulturmiljö, och bostadshuset i fråga placerades i grupp II i samband med 1973 års inventering.

År 1995 antogs ny detaljplan för kvarteret, en plan som bland annat syftade till att bevara de kulturhisto-

riskt värdefulla byggnaderna i området. Bostadshuset i fråga försågs med den relativt utförliga bestämmelsen q₁: »Värdefull byggnad. Byggnaden får inte rivas. Byggnadens exteriör skall underhållas så att dess särart bevaras. Vid ombyggnader/reparation av fasader och byggnadsdetaljer skall användas sådant material, färg och utseende som överensstämmer med byggnadens karaktär eller originalutförande.« Dessutom infördes förhöjd lovplikt gällande utvändiga underhållsåtgärder för samtliga berörda byggnader.

I strid mot gällande detaljplan gavs 2006 rivningslov för bostadshuset, och även lov till ändrad markanvändning från bostad till frisörsalong och spa. Senare gavs också tillstånd till byggandet av en förbindelsegång mellan den nya byggnaden och den befintliga grannbyggnaden, även den försedd med bestämmelsen q₁. Anledningen till att bostadshuset inte kunde behållas var att det bedömdes vara i sådant skick att renovering inte var möjlig. Beslutet om rivningslov motiverades märkligt nog med att ändringen kunde betraktas som en mindre avvikelse, trots att ett uttalat syfte med planen var att bevara den värdefulla bebyggelsen i området.

Den nya byggnaden är i stora delar identisk med föregångaren bortsett från färgsättningen, som anpassats till den intilliggande byggnadens kulörer. Den nya byggnaden har precis som föregångaren knutlådor vid hörnen och på var sida om dörren, och på taket ligger återvunnet lertegel. På plats är det svårt att avgöra om byggnaden genomgått en omfattande utvändigt renovering, eller om den är en kopia av den ursprungliga byggnaden.

²⁴ Ulricehamns Tidning, 1983-04-28.

Illustration 122 och 123. Fall C – Byggnaden i fråga har genomgått en totalrenovering där i stort sett allt utvändigt material bytts ut och alla originaldetaljer försvunnit. Ambitionen har säkert varit att behålla den ursprungliga karaktären, men ur ett antikvariskt perspektiv kan inte renoveringen betraktas som varsam.

Bestämmelsen q_1 respekterades inte, däremot ser det märkligt nog ut som att q_2 , som inte gäller för byggnaden i fråga, istället har efterlevts: »Värdefull miljö. Ny bebyggelse eller ändring av byggnad skall ansluta till omgivningens egenart«. Värt att nämna i sammanhanget är att ytterligare en av de andra fem byggnaderna inom planområdet som försågs med q_1 försvunnit sedan planen antogs (se illustration 62 på sidan 37).

Fall C, Ulricehamn

Den aktuella byggnaden är en enkelstuga med sidokammare byggd 1824. Den ligger i ett område i stadskärnan med enklare trähusbebyggelse från 1800-talet, som tillsammans bildar en sammanhållen kulturmiljö. I samband med inventeringen på 1970-talet placerades den i värdegrupp II.

Byggnaden försågs med skyddsbestämmelser i detaljplan 1993, med lydelsen: »Byggnader får ej rivras eller förändras så att deras kulturhistoriska värde minskas«. Byggnaderna i området är även försedda med

Q i bemärkelsen kulturresevat, vilket här innebär att användningen ska vara förenlig med ett bevarande av byggnaderna.

Efter att ha haft samma ägare i många år så hamnade byggnaden i Ulricehamns kommuns händer under några år. Från kulturchefens sida fanns förhoppningar om att göra huset till hembygdsmuseum, eftersom det då var mycket välbevarat både ut- och invändigt och dessutom innehöll en del äldre inventarier.²⁵ Senare såldes det ändå till en privat fastighetsägare. År 2011 gavs lov till tilläggsisolering av väggarna, byte av fönster och till att ersätta den befintliga verandan med en liknande. Idag är i princip alla utvändiga originaldetaljer borta och det är bara naturstenssockeln och taktassarna som vittnar om att huset inte är nybyggt.

25 Ulricehamns Tidning, 1988-03-09.

Illustration 124–127. Fall D – Träbyggnaden på hörnet mot Torget bibehölls medan gjuthuset från 1830-talet revs 1990 trots att både länsmuseum och länsstyrelsen betonade det höga kulturhistoriska värdet i flera skrivelser.

Fall D, Vänersborg

I det aktuella kvarteret vid Torget i Vänersborg finns en blandning av byggnader från olika tider, bland annat en rad med nyklassicistisk träbebyggelse från 1840-talet. På en av hörntomterna fanns på 1970-talet en sådan panelklädd träbyggnad som nyss nämnts, samt ett gjuthus från 1830-talet i två våningar, byggd i vinkel mot trähuset. Båda byggnaderna placerades i grupp III i samband med 1972 års inventering. När inventeringen uppdaterades tio år senare betonades det att »Antalet kvarvarande byggnader som är uppförda i 'gjutteknik' är mycket begränsat varför ett bevarande av ovannämnda byggnad får anses vara mycket angeläget.»²⁶

²⁶ Kulturhistorisk byggnadsinventering 30. s. 96.

I detaljplanen från 1990 försågs träbyggnaderna vid Torget med följande skyddsbestämmelser: »Värdefull miljö. Byggnaden får inte rivas. Ändring av byggnaden får inte förvanska dess karaktär eller anpassning till omgivningen.» Såväl länsmuseum som Länsstyrelsen påpekade i sina yttranden att gjuthuset hade stora kulturhistoriska värden och att också det borde q-märkas, men det ansågs ändå inte möjligt att bevara från kommunens sida. Beslutet att riva gjuthuset motiverades med: »Att bevara intressant gårdsbebyggelse är i många fall både angeläget och möjligt. Inom det nu aktuella planområdet är förhållandena annorlunda än vad som brukar vara fallet.» Planförfattaren påpekar i nästa andetag att hänsyn faktiskt tagits inom planområdet till annan kulturhistorisk bebyggelse som försetts med skyddsbestämmelser. Vi-

Illustration 128. Fall D. I detaljplanen ställdes höga krav på den nya byggnadskroppens anpassning till den befintligas volym och karaktärsdrag. Anslutningen mellan de båda löstes på detta sätt, där den äldre byggnaden syns till vänster och den från 1990-talet till höger.

dare ställdes också höga krav på den nya byggnadens anpassning till den befintliga.

Gjuthuset revs 1990 och ersattes någon gång under åren därefter av en byggnadskropp som ser ut att bestå av flera byggnader, förmodligen av hänsyn till den befintliga träbyggnaden. Närmast trähuset har fasaden utformats på ett sätt som i stora delar påminner om det gamla, medan resten av byggnaden fått ett mer samtida utseende.

Träbyggnaden mot Torget har inte förändrats i någon nämnvärd utsträckning mot gatan, medan fasaden mot gården genomgått desto fler förändringar (se illustrationer på sidan 24)

Reflektioner kring fallstudierna

Fallstudierna väcker tankar om värdet av äkthet och original, om skyddsbestämmelsers tyngd, formulering och hållbarhet över tid. I fall A märks det att q-märkning var en relativt ny företeelse i början av 1980-talet och att det inte hunnit arbetas fram någon praxis kring hur bestämmelserna skulle formuleras på bästa sätt.

Skyddsbestämmelser måste utformas utförligt och med stor omsorg, så att tolkningsutrymmet blir så litet som möjligt när det väl kommer till kritan. Det är något som framkommer med all tydlighet av fallstudierna. Att något inte får »förändras så att det kulturhistoriska värdet minskas« kan tolkas på olika sätt beroende på vilka förkunskaper fastighetsägaren och bygglovshandläggaren besitter. Om formuleringarna inte tjänar till att skydda bebyggelsen i det faktiska arbetet med

lovgivning, då kan man fråga sig om det är meningsfullt att besluta om skyddsbestämmelser överhuvudtaget.

Det tidigare nämnda projektet Räkna Q, som länsstyrelsen i Västra Götaland genomförde år 2011, syftade till att kartlägga var och i vilken utsträckning kulturhistoriskt intressant bebyggelse skyddats genom detaljplaner och områdesbestämmelser. I samband med detta framkom det att det var ett stort antal skyddsbestämmelser på respektive plankarta som inte kunde tolkas som faktiska bestämmelser, och därför räknades bort ur studien.²⁷ I Ulricehamn och Vänersborg ser vi ändå exempel på fall där varsamhets- och skyddsbestämmelser förbisets trots att de utformats som »faktiska bestämmelser«.

Fallstudierna visar att hänsyn till äldre byggnadstraditioner och karaktärsdrag, som är en grundläggande förutsättning för bevarande, inte har någon större betydelse vid handläggning av bygg- och rivningslov. Den dagliga praktiken befinner sig långt från tanken om byggnader och miljöer som dokument som med sin autenticitet bidrar till historieskrivningen. Här ryms ett stort glapp, ett glapp som kanske kan vara en del av svaret på varför många hus förändrats så kraftigt? Behovet av respekt för byggnadstraditioner och karaktärsdrag måste kommuniceras mycket tydligare om kulturhistoriska värden ska bestå i framtiden, såväl till handläggare som till fastighetsägare och politiker i byggnadsnämnderna. Frågan är dessutom om kulturvärdena beskrivits i allt för abstrakta ordalag genom åren från antikvariskt håll? Sammantaget skildrar de tre fallen i Ulricehamn uppfattningen att ett bevarande av en byggnads, en miljö eller en stads karaktär inte nödvändigtvis har med något som är äkta att göra. Istället räcker det att det ser karaktäristiskt eller autentiskt ut, det i sig betraktas som ett tillräckligt bevarande.

Både gällande fallen A och D motiveras indirekt rivning eller ett svagare skydd av vissa kulturhistoriska byggnader med att hänsyn tagits för andra värdefulla byggnader som fått ett bättre skydd. Här finns en tanke om kompensation, ett plåster på det antikvariska sår som uppstått när det påpekats att kulturhistoriska värden kommer att gå förlorade. Att inte allt rivs är alltså något som får duga, eftersom kulturhistoriska hänsyn ska vägas mot så många andra intressen.

Naturvärden har länge arbetat med kompensationsåtgärder. När exempelvis en exploatering leder till

konsekvenser för miljön så kan en överenskommelse göras med exploatören, så att det negativa ingreppet följs av en åtgärd som gynnar miljön på något annat sätt. Detta förhållningssätt har börjat förekomma även inom kulturmiljövärden, vilket bland annat framkom i intervjun med Magnus Wängblad då han berättade om hur balkonger kan tillåtas mot gården på villkoret att gatusidan bevaras. Men att låta juridiskt bindande planbestämmelser fritt tolkas på de sätt som framkommit i fallstudierna är något helt annat. Hur lätt får det egentligen bli att förbigå skyddsbestämmelser, till exempel genom att hävda att en åtgärd är att betrakta som en mindre avvikelse? Och vad påverkar tolkningen av vad som är en mindre avvikelse? Normalt sett kan en åtgärd betraktas som en mindre avvikelse om den överensstämmer med planens syfte och inte berör allmänna intressen. Men när ett bevarande av en kulturmiljö utgör en del av syftet av detaljplanen, som i fallet B, hur kan en rivning då betraktas som en mindre avvikelse? Kan det rimligen vara så att byggandet av en kopia likställs med ett bevarande?

Intressant i sammanhanget är den tidigare nämnda studie av 92 rättsfall som gjorts för att granska vad som i praktiken skyddas av plan- och bygglagens paragrafer om kulturhistoriskt värdefull bebyggelse. Författaren menar att bevarandeprogram av olika slag för med sig ett mer effektivt förebyggande skydd än skyddsbestämmelser i detaljplan,²⁸ en slutsats som får visst stöd i de fallstudier som presenterats här.

Diskussion och slutsatser

Några ord om ordet förändring

Denna studie kretsar kring förändring av bebyggelse från 1970-talet fram till idag. Till skillnad från ordet utveckling är förändring inte ett lika värdeladdat ord. Samtidigt används ordet här på ett sådant sätt att det ställs i relation till icke-förändring, som i antikvariska sammanhang traditionellt sett uppfattats som önskvärt. Vi har medvetet valt att fokusera på förändring istället för bevarande. Det sistnämnda används oftast i en kontext som har att göra med original eller ursprung, något som inte är aktuellt i denna studie eftersom 1970-talet fungerar som äldsta referenspunkt.

Ett uttryck som ofta används i kontexter där kulturhistoriskt värdefull bebyggelse ska renoveras är att

27 Kulturhistoriskt värdefull bebyggelse skyddad enligt PBL: En sammanställning av resultatet av projektet Räkna Q i Västra Götalands län, s. 7.

28 Ros. s. 10.

något kan ersättas »lika befintligt«. Det kan tolkas på helt olika sätt beroende på utläsarens förkunskaper, och det kan ifrågasättas om det borde bytas ut till något som inte kan missförstås? För en antikvarie innebär orden att det som byts ut måste ersättas med material av i stort sett identisk kvalitet och utförande. För en bygglovshandläggare eller en fastighetsägare, som har att förhålla sig till det begränsade utbud av standardprodukter som byggvaruhandeln i regel erbjuder, tolkas kanske uttrycket snarare som att ett behållande av den allmänna karaktären är att likställa med »lika befintligt«. Det som av fastighetsägaren tolkas som välbevarat kan därför samtidigt uppfattas som ganska förändrat av en antikvarie. Diskrepansen mellan de båda synsätten är ett bevis på att information om varsam renovering, och om var alternativa produkter och hantverkare kan hittas, inte når hela vägen fram.

Tendenser

Ett flertal olika tendenser gällande förändringar har kunnat observeras under arbetets gång. Här väljer vi att lyfta fram två av de tydligaste: den postmodernistiska trenden och förändringen från butiker till bostäder i städerna.

En stark postmodernism

Tidigare har det framhållits att en ganska stor del av den studerade perioden sammanfaller med den postmodernistiska arkitekturens höjdpunkt. Att denna stil fått ett väl synligt genomslag såväl på landsbygden som i staden är lätt att konstatera. I stadskärnorna, och då särskilt i Ulricehamn, syns spåren efter en tydlig strävan från såväl kommunen som från enskilda aktörer att lyfta fram den gamla trästaden som ideal och dämpa senare arkitekturstilars inflytande, något som också bekräftas i intervjun med forne stadsarkitekten Jonas Yngström. Längs Storgatan i Ulricehamn finns anmärkningsvärt många exempel på byggnader som, dokumenterade kulturhistoriska värden till trots, rivits och återuppbyggts som pastischer med moderna byggmetoder under 1980- och -90-talen. Där finns även ett par byggnader vars modernistiska utformning kommit att döljas bakom en historiserande, sekelskifteshärmande dräkt i syfte att få dem att smälta in bättre i trästaden. Resultatet för närmast tankarna till kulisser som tillsammans skapar en illusion av en välbevarad stad.

På landsbygden syns postmodernismen bland annat i form av senare tillkomna verandor med snickarglädje och lösspröjs över fönsterrutorna.

Från butik till bostad

En tydlig tendens vid inventeringen av Ulricehamns och Vänersborgs stadskärnor är att förhållandevis många butiker ett stycke från gågatorna har ersatts med bostäder, och till viss del också kontor. Denna centrumförskjutning tolkas som en direkt följd av etablerandet av nya köpcentrum utanför stadskärnorna, men också av att internethandeln ökar. Som tidigare konstaterats har cirka 10 procent av de byggnader som inrymde en butiksdel på 1970-talet nu omvandlats till bostäder i de studerade områdena i Vänersborg och Ulricehamn. Följden av detta torde bli ett slutet, mindre levande gaturum, och en slags privatisering av det som tidigare var offentliga rum. De många portgångar som stod öppna på 1970-talet men som nu försetts med låst port kan ses som ett liknande fenomen. Samtidigt står uppkomsten av allt fler uteserveringar längs de typiska gågatorna för en motsatt tendens, där vissa partier av gaturummen istället blivit mer sociala till sin karaktär. Det står utom allt tvivel att det finns ett samband mellan fenomenet »från butik till bostad« och anläggandet av köpcentrum och större matbutiker i städernas utkant. Denna process är enligt informanterna känd så väl bland planerare och politiker som bland sammanlutningar av näringsidkare i centrum. Effekten på lång sikt är värd närmre studier i framtiden.

Bevarandet av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse

Ju högre kulturhistoriskt värde, desto högre chans till bevarande?

Den statistiska sammanställning som gjorts här pekar mot att kulturhistoriska inventeringar i sig kan öka chanserna till bevarande. Studien visar också att ju högre kulturhistoriskt värde en byggnad har, desto större är chansen att den inte rivs eller förlorar sin karaktär. En förklaring till detta kan vara att med ett högt kulturhistoriskt värde ökar också chansen till att ett lagskydd ordnats, vilket i sin tur ökar chanserna till att kännedomen om de kulturhistoriska värdena spridits och beaktats vid eventuella förändringar. Kan det också vara så att ett högre kulturhistoriskt värde ofta är förknippat

med hög ålder, något som är lätt för många att uppfatta och som leder till att även själva bevarandet blir mer av en självklarhet för fastighetsägaren? Det har inte varit möjligt att lägga in ålder som en parameter inom ramen för denna studie, men det skulle vara intressant att undersöka om det finns ett samband mellan byggnadsålder och grad av bevarande.

Kulturhistoriskt värdefull bebyggelse utanför planlagt område

Det finns idag inga juridiska verktyg för att skydda kulturhistoriskt värdefull bebyggelse som ligger utanför områden med detaljplan eller områdesbestämmelser, undantaget kyrkor och byggnadsminnesförklarade anläggningar. Visserligen gäller förvanskingsförbud för all bebyggelse som värderats som kulturhistoriskt värdefull²⁹, men om ägaren inte tagit reda på att förbudet finns och om kommunerna inte kan prioritera tillsyn eller informationsinsatser så torde förbudet vara helt verkningslöst? Medborgaren är skyldig att känna till de lagar som gäller, men återigen, om tillsyn aldrig utövas så spelar det ingen större roll om en lag är känd eller inte. Möjligheterna för kulturhistoriska värden att bestå hos en byggnad utanför planlagt område förefaller bero i sin helhet på ägarens kunskap och intresse. Indirekt finns här en viktig koppling till de kulturvårdande institutionernas och kommunernas metoder, räckvidd och frekvens i sitt informationsarbete.

En slutsats som dras i denna studie är att det sedan länge verkar råda en oroväckande brist på kunskap om hur kulturhistoriskt värdefull bebyggelse kan vårdas och utvecklas utan att värdena försvinner. Behovet av nya satsningar på information är stort. Dessutom måste kommunerna kunna prioritera tillsyn för att kulturhistoriska värden ska bestå på sikt.

Reflektioner kring de tidiga inventeringarna
»Byggnadsinventering, förslag till riktlinjer« från 1971 genomsyras av tanken om tidspressad kartläggning. Inställningen är på många sätt begriplig – målsättningen var att all bebyggelse i landet skulle dokumenteras omedelbart innan kunskapen om den äldre bebyggelsen gick helt förlorad. För att hålla kostnaderna nere var det nödvändigt att arbetet gjordes så effektivt och

rationellt som möjligt. Samtidigt måste vi idag fråga oss vad denna förhastade arbetsmetod fick för konsekvenser? Skriften innehåller ordval som »Totalinventeringen ställer krav på snabbhet, noggrannhet, objektivitet...«³⁰, och under rubriken Fältarbete: »Om det finns folk hemma får de en blankett med beskrivning av inventerarens uppgift för genomläsning (häri genom undviks tidsödande förklaringar, av texten skall framgå att inventeraren har bråttom).«³¹

De inventeringsblanketter som nu har granskats ger bilden av att arbetet i de fyra områdena genomfördes mycket noggrant med tanke på tidsnöden. Det är dock svårt att i efterhand förstå hur själva värderingsarbetet gick till, och vilka principer som användes när byggnader placerades i olika värdegrupper. Av detta blir det tydligt att värderingsarbetet måste göras transparent och granskningsbart i efterhand, något som också betonas i den plattform för kulturhistorisk värdering och urval som Riksantikvarieämbetet tagit fram.³² Dateringarna gjordes nästan genomgående utan arkivstudier och utan att rapportskribenterna hade någon längre erfarenhet av bebyggelsehistoria. De är inte sällan grova uppskattningar som sedan tolkats som sanningar, i både antikvariska och andra sammanhang.

En annan, idag kanske självklar, lärdom är att en mångfald av fotografier är av stor nytta såväl vid värderingstillfället som i framtiden. Att fotografera med film var en kostsam historia, och med tanke på de ekonomiska förutsättningarna är det möjligt att inventerarna fick i uppdrag att hålla antalet bilder nere. Idag ser vi att bristen på fotografier lett till kunskapsluckor, inte minst gällande det som var av låg ålder vid fotograferingstillfället och det som ansågs sakna kulturhistoriskt värde. Detta är en erfarenhet att bära med sig i dagens inventeringsarbete.

Arbetsförhållandena för den inventerande antikvarien har förmodligen förbättrats på en del punkter, men problemet med tidsnöd är i princip detsamma idag. En kontinuerligt uppdaterad kunskap om kulturarvet är nödvändig för att det ska kunna bevaras och för att dess värden ska kunna göras kända, men få vill betala vad det egentligen kostar att uppdatera kunskaperna. Resultatet blir en jäktig process där en djupgående,

30 Rentzhog, s. 7.

31 Ibid. s. 15.

32 Kulturhistorisk värdering och urval, s. 7.

29 8 kap. 13 § Plan- och bygglagen

kvalitativ analys aldrig hinns med, och i det långa loppet – en tveksamt belagd kunskapsbank som vilar på svajig grund.

Vikten av förnyade informationsinsatser

Intervjuerna med ägare till byggnader som värderats som kulturhistoriskt värdefulla indikerar att resultatet av 1970-talets byggnadsinventeringar inte spreds i den utsträckning som hade varit önskvärd, något som måste betraktas som allvarligt med tanke på de konsekvenser som uppstått. Möjligen kan tillförlitligheten ifrågasättas då fyrtio år hunnit passera och minnet kan svika, dessutom fanns det bara möjlighet att göra ett litet fåtal intervjuer. Oavsett förtydligar resultaten att vi, när vi i framtiden reviderar eller gör nya byggnadsinventeringar och kulturmiljöprogram, måste förankra en plan för projektens framtid redan när de inleds. Hur ska informationen spridas, när och hur ska materialet uppdateras? Är det tydligt uttalat vem som ansvarar för uppföljning och uppdatering?

De förändringar som skett med bebyggelsen visar inte bara på att informationsinsatserna inte varit tillräckliga. De pekar också mot att budskapet om att kulturhistoriska värden måste värnas inte tas på allvar. Givetvis kräver lagen att kommunerna ska se till att kulturvärden beaktas i planeringen. Men vad händer när det inte görs? Boverket påpekar med jämna mellanrum att kommunerna måste börja arbeta mer proaktivt med kulturmiljöfrågor men tyvärr ser det ut att ha lite effekt. Samma myndighet har oroväckande nog konstaterat att kunskapsläget gällande kulturvärden i kommunerna till och med försämrats till och från under 2000-talet.³³ I senaste analysen av den miljömålsenkät som kommunerna varje år fått svara på framkommer det att över 60 procent av kommunerna saknade antikvarisk kompetens under åren 2006–2013.³⁴

Bristen på möjligheter för kommunerna att satsa på kunskapen om och bevarandet av den kulturhistoriskt värdefulla bebyggelsen antyder att betydelsen av den kulturhistoriskt värdefulla bebyggelsen inte är känd. Vad betyder kulturarvet på riktigt, och vad blir de reella effekterna när det försvinner? Formas påpekar i sin forskningsöversikt kring hållbar stadsutveckling

att det finns allt för lite forskning som åskådliggör vad tillgången på bevarade kulturvärden innebär för människors identitet.³⁵ Så länge sådana kunskaper lyser med sin frånvaro är argumenten för bevarandet av kulturvärden inte så starka som de behöver vara.

I slutänden faller det hela tillbaka på en politisk vilja eller ovilja att på olika sätt satsa märkbart på kulturvärden för att en förändring i positiv riktning ska kunna åstadkommas. Det hela formuleras kärnfullt i *Steg på vägen, den fördjupade utvärderingen av miljömålen*:

Främst behövs förbättrad tillämpning av befintligt regelverk, kunskapsuppbyggnad och ökade ekonomiska resurser. Det krävs att frågan om bebyggelsens kulturvärden prioriteras på såväl nationell som regional och kommunal nivå.³⁶

Synpunkter från stadsarkitekter och stadsplanerare

De intervjuade stadsarkitekterna och stadsplanerarna är i stort överens om att 1970-talets byggnadsinventeringar har haft betydelse för kulturmiljöarbetet på respektive ort. I de fall där de ersatts av senare inventeringar eller andra typer av kulturmiljöunderlag används i första hand det senaste materialet. Utformningen är avgörande för hur användbara de blir. Önskemålen från de intervjuade är att de ska vara tydliga, utförliga och ge konkreta råd om hur kulturvärdena ska hanteras. När det kommer till faktiska bygglovsärenden görs en avvägning mellan flera olika intressen, där visioner från fastighetsägare och de kulturvårdande institutionerna sällan går hand i hand. Det är svårt att svara på vilka intressen som i slutändan väger tyngst, men att det sker kompromisser är tydligt. Det går bland annat att se i Vänersborg där balkonger och takkupor i första hand byggs mot gårdarna. Hur den befintliga bebyggelsen hanteras verkar vara direkt avhängig att tjänstemän och politiker i plan- och byggnämnderna engagerar sig och enas om särskilda förhållningssätt. Detta visar sig inte minst i Ulricehamn, där en tydlig och enad ambition om att bevara stadens trähuskaraktär gett tydliga konsekvenser för bebyggelsen. En slutsats är att förhållningssätten skiljer sig mycket åt från kommun till kommun. Att intresset för bebyggelsens kulturhistoriska värden

33 http://www.svd.se/kultur/svagt-skydd-for-kulturhus_4155199.svd

34 God bebyggd miljö i kommunerna: en studie av miljömålsenkäten 2006-2013, s. 13.

35 Fr.o.m. s. 30.

36 Steg på vägen. Fördjupad utvärdering av miljömålen 2012, s. 478.

i en kommun dessutom varierar kraftigt med sittande plan- och byggnämnd gör det hela än mer komplext.

Det blir tydligt i intervjuerna att det inte finns tillräckligt med resurser från kommunernas sida till att sprida information om bebyggelsens kulturhistoriska värden, och att detta även visar sig i fastighetsägarnas kännedom om dessa, eller brist därav. Alla problem är långt ifrån lösta bara för att det finns en inventering. Det kommer nya målgrupper hela tiden, till exempel nya fastighetsägare som aldrig ägt ett hus förut, och behovet av information och rådgivning finns ständigt. Som fastighetsägare är man inte nödvändigtvis mottaglig för information förrän i det skede när man ska göra eller planera för en åtgärd. Då måste den information som behövs finnas lätt tillgänglig, och den måste vara relevant och aktuell. Vidare måste informationen formuleras på ett sådant sätt att den är lätt för alla att ta till sig, till exempel genom användning av för allmänheten välkända uttryck som k-märkt.

Synpunkter på studiens upplägg

Vad döljer sig bakom siffrorna?

Ett avträde och en kyrka jämföras statistiskt i denna studie, vilket kan uppfattas som ett problem. En försvunnen eller kraftigt förändrad kyrka får givetvis helt andra effekter i ett landskap än om ett avträde rivs eller förses med en ny dörr. Vidare får detta dilemma i allra högsta grad betydelse för hur resultatet av studien kan uppfattas. Det kan låta mycket att 44 procent av all bebyggelse som fanns inom det inventerade området i Vänersborg rivits sedan tidigt 1970-tal. Siffrans innebörd påverkas av vetenskapen om att mer än 60 procent av alla dessa rivna byggnader var enkla komplementbyggnader som garage, cykelskjul, vedbodnar och andra uthus, byggnader som varken representerar ett ekonomiskt värde, eller som sällan tillmäts någon större betydelse i ett stadsrum. Det hade varit önskvärt om detta problem hade kunnat kringgås. Men samtidigt, hur skulle detta göras? Med ett poängsystem baserat på byggnads- eller fasadarea? En möjlig lösning hade kanske varit att dela in byggnaderna efter storlek. Men skulle inte också en byggnads ekonomiska värde behöva tas i beaktning? Eftersom syftet med studien inte varit att utarbeta ett poängsystem som möjliggör jämförelse av byggnader av olika art, har vi här fått nöja oss med att en byggnad är en byggnad, oavsett användning och omfång.

Som tidigare nämnt har alla studerade byggnader delats in i *huvudgrupper* enligt den modell som används i Bebyggelseregistret, i syfte att möjliggöra kvantifiering. Att arbeta med huvudgrupper istället för *kategorier* framstod som den enda möjliga lösningen eftersom byggnader och deras funktioner benämndes relativt inkonsekvent under 1970-talet. Att använda grupperna förenklade arbetet till viss del, men på ett annat sätt är det ett allt för grovt instrument för att fungera riktigt bra. Ett exempel på detta är den statistiska placeringen av Gäserudsstugan i Håbol, ett bostadshus från 1740-talet, som fungerat som museum och hembygdsstuga sedan lång tid tillbaka. Karaktären av bostadshus har alltså bestått, men byggnaden fick placeras i gruppen Utbildning och vetenskap eftersom museer ingår där.

Studien väcker frågor

Antalet studerade objekt är på gränsen till för få i den aktuella undersökningen. I humanistiska sammanhang är siffran inte liten, men säkerheten i resultaten hade ökat ytterligare med ett större underlag. Det skulle vara önskvärt om studien kunde upprepas på flera håll i landet, och kanske också i större områden, för att styrka och kvalitetssäkra datan ytterligare. Vidare skulle det vara intressant att ställa graden av bevarande i relation till olika typer av bevarandeåtgärder, till exempel q-märkning eller att en byggnad ligger i ett område som definierats som en kulturmiljö.

Sammanfattning

Projektets syfte har varit att fånga upp bebyggelsens förändring sedan 1970-talets början i fyra begränsade områden i Västra Götaland som totalinventerats och refotograferats. Arbetet har gjorts med utgångspunkt från de foton som togs när bebyggelsen inventerades under 1970-talets början. Som ett delprojekt har den bebyggelse som värderades som kulturhistoriskt värdefull under 1970-talet följts upp särskilt.

De landsbygdsområden som studerats utgörs av tätortsnära Lena i Vårgårda kommun och Håbol i Dals-Eds kommun, en glest bebodd bygd i norra Dalsland. Utöver detta har också centrumbebyggelsen i Ulricehamn och Vänersborg undersökts. Totalt ingår 1 342 byggnader i undersökningen. Förutom den bebyggelse som står kvar sedan 1970-talet så rymmer denna siffra även byggnader som försvunnit och tillkommit sedan dess.

Studien inleds med en översikt av de inventeringar som gjordes under 1970-talet, över de metoder som användes och hur värderingsarbetet gick till. Den bebyggelse som ansågs särskilt värd att bevara delades på 1970-talet in i fyra värdegrupper, I till IV.

För att få större inblick i betydelsen av 1970-talets totalinventeringar i praktiken intervjuades stadsarkitekter och handläggare från studiens fyra utvalda områden. I samtliga fall har de äldre inventeringarna senare kommit att uppdateras, men det ansågs generellt som att de första inventeringarna var viktiga redskap som använts som komplement till andra lokala styrdokument. Informanterna var överens om att politikerna som ytterst beslutar om bebyggelsens förändring stundtals kan visa intresse i enstaka aktuella frågor, men att intresset för bevarandet av kulturhistoriska värden framför allt varierar med sittande nämnd.

Mycket kan hinna ske med en byggnad under fyrtio år. Vanliga förändringar som noterades när bebyggelsen totalinventerades på nytt 2013 var till exempel ändringar som har att göra med säkerhet och tillgänglighet, arkitektoniska trender, anpassning till nya behov och funktioner, eller energibesparing. De förändringar som skett kan exempelvis hänga samman med näringslivets förändring eller med krav på funktionalitet och bekvämlighet. Inte sällan orsakas förändring av en kombination av olika faktorer. På landsbygden styrs processerna bland annat av jordbrukets rationalisering, och övergången från jordbruk till hästgårdar eller fritidsfastigheter. I stadskärnorna syns resultatet av det gradvisa skiftet från industrisamhälle till kunskaps- och servicesamhälle genom att många byggnader omdanats för att passa för till exempel kontors- och bostadsändamål.

Merparten av den bebyggelse som försvunnit sedan 1970-talets början består av ekonomibygnader och komplementbyggnader. De sistnämnda utgörs av garage, vedbodas och liknande, medan gruppen av ekonomibygnader består av till exempel ladugårdar, hönshus och källare. Det som i sin tur tillkommit sedan de första totalinventeringarna gjordes är i första hand komplementbyggnader som garage, förrådsbyggnader och friggebodar, men även en hel del bostadshus, både renodlade sådana och kombinerade bostadshus med verksamhet i bottenplanet.

Uppföljningen har visat att den bebyggelse som värderades som kulturhistoriskt värdefull under 1970-talet förändrats i *lägre* utsträckning under den gångna fyrtioårsperioden än den som *inte* ansågs ha några särskilda

kulturvärden. Undersökningen gjordes genom att graden av förändring hos all den nyinventerade bebyggelsen bedömdes på en skala från ingen/låg till medel eller hög. Till hjälp för varje helhetsbedömning användes de foton som togs på 1970-talet. Statistiskt sett framgår det alltså att ju högre kulturhistoriskt värde en byggnad har, desto större är chansen att den inte rivits eller förlorat sin karaktär. Detta kan ha flera olika orsaker, till exempel att det är mer sannolikt att ett lagskydd ordnats för en byggnad med höga kulturhistoriska värden än den som inte bedömts som riktigt lika värdefull. Det bör också vara så att kulturhistoriska inventeringar i sig ökar chanserna till ett bevarande, eftersom de för med sig spridning av kunskaper om byggnadstraditioner och vikten av varsam renovering.

Samtidigt är det uppenbart att en hel del förändringar trots allt skett med den utvärderade bebyggelsen, särskilt bland byggnader som hör till värdegrupperna II, III och IV. Detta indikerar att kunskaperna om kulturhistoriska värden i bebyggelsen och hur de ska bibehållas inte nått ut till fastighetsägare, hantverkare och kommunala handläggare i tillräcklig utsträckning. Detta framkommer inte minst i de fyra kompletterande fallstudier som gjorts i syftet att visa på hur kulturhistoriskt värdefull bebyggelse kan hanteras på kommunernas stadsbyggnadskontor eller motsvarande. Trots skyddsbestämmelser i detaljplan och upprepade skrivelser om kulturhistoriska värden finns det inga större hinder för kommunerna att avfärda bevarandebesluten som mindre viktiga än andra samhällsintressen.

En slutsats i studien är att de kulturvårdande institutionernas budskap på det stora hela inte tagits på allvar i den omfattning som hade behövts. Behovet av förstärkta kunskapsinsatser riktade till såväl allmänheten som handläggare och hantverkare bedöms som angeläget. Det påpekas också att skyddet är närmast obefintligt för kulturhistoriskt värdefull bebyggelse som ligger utanför område med detaljplan eller områdesbestämmelser, med gällande lagstiftning. Möjligheterna för de kulturhistoriska värdena att bestå i dessa områden kommer att fortsätta att vara begränsade så länge kommunerna inte har medel att prioritera tillsyn eller informationsinsatser.

Källförteckning

Tryckta källor

- Adolfsson, Maria. (2004). *Lantbrukets byggnader 1993–2003 : tillstånds- och förändringsanalys i 10 av LiM:s referensområden, 1*. Riksantikvarieämbetet, Stockholm.
- Bennett Gårdö, Monica & Nilsson, Daniel. (2004) *Presentation och utvärdering av pilotprojektet Karaktärsdrag och bebyggelsemönster: modell för karaktärisering och uppföljning inom miljömålsarbetet, 1*. Riksantikvarieämbetet, Stockholm.
- Blomberg, Ingela. (1991). *Varsam ombyggnad: hinder och möjligheter*. Diss. Stockholm : Tekn. högsk., Stockholm, 1991.
- Boyer, Diane E., Turner, Raymond M. & Webb, Robert H. (2010). *Repeat Photography: Methods and Applications in the Natural Sciences* [Elektronisk resurs], Island Press.
- From, Lena. (2011). *Hållbar stadsutveckling: forskningsöversikt*. Formas, Stockholm.
- Gauffin, Christian, Göthman, Claes & Zetterberg, Johan. (1987). *Lån och bidrag till förbättring av flerbostadshus*, [Ny uppl.]. Bostadsstyr., Stockholm.
- Hagner, Marita (red.). (1973). *Trästäder i Norden: en presentation av trästäder i Finland, Norge, Sverige, på Färöarna och Island, 2*. oppl., Sv. byggtjänst, Stockholm.
- Hallin, Margareta. (1998). Kulturmiljöverksamhet i kris. När kulturarvet reduceras till fasadarvet. I: *Kulturarv eller fasadarv: om det etnologiska perspektivet i kulturmiljövärdet*. Nordiska museet, Stockholm.
- Janson, Sverker. (1974). *Kulturvård och samhällsbildning*. Nordiska museet, Stockholm.
- Jordbruksstatistisk årsbok: med data om livsmedel 2012*. (2012). SCB, Stockholm.
- Kulturhistorisk byggnadsinventering 30*. (1982). Vänersborgs kommun: Vänersborgs stadskärna, Älvsborgs länsmuseum, Vänersborg.
- Kulturhistorisk utredning 5*. (1972). Vänersborgs kommun, Centrala stadsbebyggelsen. Älvsborgs läns museiförening.
- Kulturhistorisk utredning 6*. (1973). Ulricehamns kommun: Centrala stadsbebyggelsen. Älvsborgs läns museiförening.
- Kulturhistorisk utredning 7*. (1974). Vårgårda kommun. Älvsborgs läns museiförening.
- Kulturhistorisk utredning 8*. (1972). Dals-Eds kommun: delen Håbol och Nössemark socknar. Älvsborgs läns museiförening.
- Kulturmiljövårdsprogram. D. 2, Ulricehamns stad 2002*. (2002). Ulricehamn.
- Kulturhistoriskt värdefull bebyggelse skyddad enligt PBL: En sammanställning av resultatet av projektet Räkna Q i Västra Götalands län*. (2013). Länsstyrelsen i Västra Götalands län.
- Lindström, Cajsa, Rentzhog, Sten, Raihle, Jan. (1987). *Byggnadstradition på den svenska landsbygden. Bearbetningar av tio års byggnadsinventeringar*. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Löfgren, Eva & Hammerman, Mikael. (2011). *Rödlistat kulturarv*. Länsstyrelsen i Västra Götalands län, Rapport 2011:59: Göteborg.
- Miljömålsprojektet »Operation Kungsörn« *Utvärdering och utveckling av en indikator för mätning av bebyggelsemiljöers förändringar*. (2007). Länsstyrelsen i Skåne län. Malmö.
- Nyström, Louise. (2007). Dåtid och framtid hand i hand. Ur: *49 byggnader berättar: Västra Götalands län från 1943 till idag*, Länsstyrelsen Västra Götalands län, Göteborg.
- Nyström, Louise. (2011). *Svenska bilder – I Anna och Ferdinand Bobergs fotspår efter hundra år*. Carlsson. Stockholm.

Olsson, Krister. (2003). *Från bevarande till skapande av värde: kulturmiljövården i kunskapssamhället*. Diss. Stockholm : Tekn. högsk., 2003, Stockholm.

Rentzhog, Sten. (1971). *Byggnadsinventering: förslag till riktlinjer*. Stockholm.

Ros, Maria. (2013). *Bevarandevärt i domstolsprövning: plan- och bygglagens egentliga skydd ur bebyggelseantikvarisk synvinkel*. Institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet, Göteborg.

Rosén, Sander. (1967). *Hjälpredda vid kulturhistorisk byggnadsinventering*. Nordiska museet, Stockholm.

Steg på vägen: fördjupad utvärdering av miljömålen 2012. (2012). Naturvårdsverket, Stockholm.

Thornberg Knutsson, Agneta. (2007). *Byggnadsminnen – principer och praktik: den offentliga kulturmiljövårdens byggnadsminnesverksamhet : beskrivning och utvärdering* Agneta Thornborg Knutsson. Acta Universitatis Gothoburgensis, Diss. Göteborg : Göteborgs universitet, 2007, Göteborg.

Tidningar och tidskrifter

Nordin, Erik & Unnerbäck, Axel. (1995). Kulturhistoriskt värde. Ur: *Kulturmiljövård: information*, Riksantikvarieämbetet, Stockholm, 1995:1-2, s. 11-21.

Lange, Ulrich. (2007). Hus för hus, socken för socken, län för län: om försöken att katalogisera alla landsbygdens byggnader. *Rig*, 2007:3, s. [138]-150.

Lange, Ulrich. (2008). Är det modernare idag än igår? Om åldern på lantbrukets byggnader, *Rig*, 2008:3, s. [139]-155.

Otryckta källor

Arkivalier

Västarvets arkiv. Inventeringsblanketter från inventeringar utförda i Håbols och Lena socknar, och i Vänersborgs och Ulricehamns stadskärnor.

Ulricehamns museums arkiv, klipparkivet:

(Artikelns namn okänt), Västgöta-Demokraten. 1984-02-21.

Ulricehamns gågata är vårt vardagsrum. Ulricehamns tidning. 1983-04-28.

Ulricehamns kommun, Byggnadsnämndens arkiv.

Vänersborgs kommun, Byggnadsnämndens arkiv.

Personlig kommunikation

Bergman, Kaj, antikvarie, telefonsamtal 2014-02-19

Karlsson, Eva, chef för plan- och byggkontoret i Dals-Eds kommun, intervju 2014-10-10

Larsson, Tomas M, antikvarie, intervju 2013-11-05

Mökander, Sven-Åke, före detta kulturchef, Vårgårda kommun, intervju 2014-11-07

Olsson, Jonas, kommunsekreterare Dals-Eds kommun, mailkonversation 2015-02-13

Pettersson, Gunilla, stadsarkitekt Ulricehamn, intervju 2014-03-03

Stockzelius, Ann, planingenjör Ulricehamns kommun, intervju 2014-03-03

Stålnacke, Johan, Statistiska centralbyrån (SCB), mailkonversation 2015-03-09

Talavanic, Sabina, stadsarkitekt Vårgårda, intervju 2014-11-07

Wångblad, Magnus, stadsarkitekt Vänersborg, telefonsamtal 2014-02-21 & e-post 2014-12-12

Yngström, Jonas, planarkitekt Ulricehamns kommun 1982-1989, stadsarkitekt 1992-2007, telefonsamtal & mailkonversation 2014-10-09

Intervjuer med arton fastighetsägare under fältarbetsfasen juni-oktober 2013.

Webbsidor och rapporter

som endast finns i digital form

I Ferdinands fotspår <http://www.bth.se/tks/ferdinand.nsf> (hämtad 2015-03-02)

Plattform Kulturhistorisk värdering och urval. Grundläggande förhållningssätt för arbete med att definiera, värdera, prioritera och utveckla kulturarvet. Riksantikvarieämbetet, Stockholm, 2014.

Statistiska centralbyrån. Miljö. Tätorter; arealer, befolkning.

http://www.scb.se/sv_/Hitta-statistik/Statistik-efter-amne/Miljo/Markanvandning/Tatorter-arealer-befolkning/#c_li_335300 (Hämtad 2015-01-09).

Svagt skydd för kulturhus http://www.svd.se/kultur/svagt-skydd-for-kulturhus_4155199.svd (hämtad 2015-07-02)

Bildförteckning

Fotografier och illustrationer

Carina Carlsson 4–7, 9, 11, 13, 15, 17, 21,
23, 31, 32, 34, 36, 42, 44, 46, 48, 50, 55, 58, 59, 65, 73,
74, 92–95, 103, 106, 107, 111, 114, 118, 121, 122, 125, 127,
128

På omslaget: 4, 6.

Linda Grey 18, 19, 25, 27, 29, 38, 40, 60,
61, 71, 75, 80, 87–91, 96, 99–101, 104–105, 108, 110, 112,
116, 119

På omslaget: 2.

Katarina Kåhre 1, 68, 77, 78, 85, 86

Lars Bergström 53

Gabriella Kalmar 79, 98

**Arkivbilder och -material från Kulturlagret,
Västarvet** samtliga svartvita foton

Bilaga

Bilaga 1. *Utdrag ur dataformuläret*

Bilaga 1. Utdrag ur dataformuläret

Fastighetsbe-teckning	Byggnadskategori (funktion)			Huvudgrupp		Datering (gjord på 1970-talet)	
	Äldre benämning (om annan än 1970-talets)	Benämning 1970-tal	Benämning idag	1970-tal	Idag	Uppg ålder	Trol ålder
██████████		Bostadshus	Bostadshus	Bostadsbebyggelse	Bostadsbebyggelse	1890-t	"
██████████		Garage	Garage	Komplementbyggnader	Komplementbyggnader	1973	"
██████████	Boningshus	Garage	Garage	Komplementbyggnader	Komplementbyggnader	1800-t	"
██████████		Källare		Ekonomibyggnader		ca 1900	"
██████████		Ladugård	Ladugård	Ekonomibyggnader	Ekonomibyggnader	1954	"
██████████		Bostadshus	Bostadshus	Bostadsbebyggelse	Bostadsbebyggelse	1959	"
██████████		Hönshus	Hönshus	Ekonomibyggnader	Ekonomibyggnader	1947	"
██████████		Källare		Ekonomibyggnader		1909	"
██████████		Förrådsbod		Ekonomibyggnader		1940-t	"
██████████		Ladugård med vidbyggt stall	Ladugård/stall	Ekonomibyggnader	Ekonomibyggnader	1916/1948	"
██████████		Vedbod	Vedbod	Ekonomibyggnader	Ekonomibyggnader	ca 1950	"
██████████		Mjölkkylare	Mjölkkylare	Ekonomibyggnader	Ekonomibyggnader	ca 1950	"
██████████		Bostadshus	Bostadshus	Bostadsbebyggelse	Bostadsbebyggelse	1870-t	"
██████████		Stall/svinhus	Stall/svinhus	Ekonomibyggnader	Ekonomibyggnader	1915	"
██████████		Ladugård	Ladugård	Ekonomibyggnader	Ekonomibyggnader	1902	"

Grad av förändring, exteriör									
Ingen/låg	Medel	Hög	"Förfall"/ ruin	Rivet/ borta	Tillkommen efter inventeringen	Värde- ring	Skydd	Motivering	Kommentarer
	x							Bytt takma- terial, fön- ster och dör- rar	
x								Oförändrat	
	x							Bytt takma- terial, fön- ster igen- satta med korr plast på baksidan	
				x					
x								Vissa fön- ster sanno- likt bytta, i övrigt oför- ändrat	
x								Bytt takma- terial, i övrigt oförändrat	
x								Oförändrat	
				x					
				x					
x								Oförändrat	
x								Oförändrat	
x								Oförändrat	
	x					3		Nya taklyft åt två håll, rivit farstu, nya fönster med annan indelning	Nu sammansla- gen med annan fastighet
x						3		Oförändrat	
		x	x			3		Mycket för- fallen	

